

Fra stående beredskap til mobilisering

En analyse av Agders rolle i forsvaret av Norge i perioden 1945-1965

MADS ELEFSEN

VEILEDER

Nils Martinius Justvik

BI-VEILEDER

Endre Wrånes

Universitetet i Agder, 2021

Fakultet for humaniora og pedagogikk
Institutt for religion, filosofi og historie

Forord

Jeg vil gjerne takke min bi-veileder Endre Wrånes for at han tok seg til å hjelpe meg med denne masteroppgaven. Hans detaljkunnskaper omkring forsvaret på Agder har vært uvurderlig for meg. Jeg vil også nevne omvisninger på Odderøya og Møvik som en viktig del av arbeidet med oppgaven. Jeg vil også takke min veileder Nils Martinius Justvik for gode tilbakemeldinger og diskusjoner over en lengre periode. Hans «umilitære» syn på oppgaven har fått meg til å løfte hodet å se ting jeg kanskje ellers ikke ville gjort. Til slutt vil jeg også takke seminarleder Eirik Wig Sundvall og mine medstudenter for konstruktive tilbakemeldinger og diskusjoner gjennom det siste semesteret.

Innholdsfortegnelse

Forord.....	2
Innholdsfortegnelse.....	3
Kapittel 1: Innledning	6
1.1 Tema	6
1.2 Problemstilling.....	6
1.3 Tidligere forskning.....	7
1.4 Kilder og metode.....	9
1.5 Oppgavens formål og struktur	11
Kapittel 2: Norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk 1945-1965.....	12
Kapittel 3: Agder i et forsvarshistorisk perspektiv	18
3.1 Innledning	18
3.2 Opprustning til unionsoppløsningen 1897-1904.....	18
3.3 Nøytralitetsvakt 1914-1918	19
3.4 Tysk okkupasjon	21
3.5 Oppsummering.....	26
Kapittel 4: Gjenreisning av forsvaret 1945-1949.....	27
4.1 Innledning	27
4.2 Planer fra London-regjeringen.....	27
4.3 Overtakelse av fort og anlegg	29
4.4 Plan for en første reising av Norges forsvar (Treårsplanen av 1946).....	31
4.5 Unneberg-utvalget av 1947.....	33
4.6 Nyetableringer og oppgraderinger i perioden	36
4.7 Forsvarskommisjonens innstilling	37
4.8 Oppsummering.....	41
Kapittel 5: En ny hverdag i NATO 1950-1959.....	41

5.1 Innledning	41
5.2 NATOs trusselvurderinger fra 1950	42
5.3 Regionale forsvarsplaner	44
5.4 NATOs infrastrukturprogram og diverse nyetableringer og oppgraderinger i perioden ...	47
5.4.1 Nødsentral i Baneheia	48
5.4.2 Lista flyplass	49
5.4.3 Luftforsvarets stasjon Møvik	49
5.4.4 Odderøya fort	51
5.4.5 Gråheia batteri	52
5.4.6 Randøya fort	52
5.4.7 Kystradarkjeden	53
5.4.8 Skyteskolen for Kystartilleriet	54
5.4.9 Minesperringen i Østergapet	55
5.4.10 Landforsvaret	55
5.4.11 Sjøheimvernet	55
5.5 NATOs atomopprustning og remilitariseringen av Vest-Tyskland	56
5.6 Boyesen-utvalgets innstilling i 1957	57
5.7 Massenedleggelse på Agder	59
5.8 Oppsummering	62
Kapittel 6: Forsvaret på Agder i et felles NATO-forsvar 1960-1965	63
6.1 Innledning	63
6.2 Fokus på havneforsvar og etablering av Krossodden fort	64
6.3 Tysk forhåndslagring i Agder	67
6.4 Styrker og svakheter ved landforsvaret av Agder	68
6.5 Utbyggingsplaner av fort og anlegg fra 1965	71
6.6 Regional forsvarsplan og mobiliseringsoppgaver ved Sørlandet sjøforsvarsdistrikt	72
6.7 Oppsummering	74

Kapittel 7: Konklusjon.....	75
Forslag til videre forskning.....	80
Kilder	81
Ikke-publisert materiale	81
Publisert materiale	81
Aviser.....	82
Litteratur	82

Kapittel 1: Innledning

1.1 Tema

Norsk forsvars- og sikkerhetspolitikk i perioden 1945-65 er tema for denne oppgaven. Perioden er interessant av flere grunner, ikke minst siden Norge hadde vært i krig og før krigen, siden 1905, inntatt en nøytral stilling i forsvarspolitiske spørsmål. Gjennom de seks årene etter krigen skjedde det en nyorientering: Først gjennom «brobyggingspolitikk», forsøk på dannelse av et skandinavisk forsvarsforbund, og deretter fra 1949 med et medlemskap i NATO.

Erfaringene fra andre verdenskrig gjorde det nødvendig for Norge å inngå i et allianse-samarbeid. Gjennom dette kunne det norske forsvaret bli oppfattet som troverdig, ikke minst med lovnader om alliert hjelp, leveranser av forsvarsmateriell og bevilgninger til nyetableringer og oppgraderinger av forsvarets installasjoner.

Med Norge i NATO dukket det utover 1950-tallet opp nye problemstillinger som skulle utfordre Norges stilling til forsvarspolitiske spørsmål. Blant annet «basepolitikken» og «atompolitikken» ble viktige saker i Norges søken på å finne balansegangen mellom sine allierte i NATO og naboene i Sovjetunionen.

Den internasjonale situasjonen er selvfølgelig med på å prege Norges forsvars- og sikkerhetspolitikk i tidsrommet, ikke minst da landet ble liggende i et slags maktvakuum mellom Sovjet og USA i stormaktskappløpet. Norge måtte finne sin egen balansegang mellom å ikke provosere Sovjet og å akseptere at behovet for vestlige allierte var nødvendig.

Min oppgave vil gi et innblikk i Agders rolle innenfor dette temaet.

1.2 Problemstilling

Mine problemstillinger har blitt noe endret i arbeidet med masteroppgaven. Ved innhenting av kildemateriale har jeg funnet en del «historiske knagger» som har gjort det enklere å utforme problemstillingene.

I perioden 1945-1965 var det mange forhold som påvirket Agders rolle i forsvaret av Norge, både internasjonale og nasjonale. Fra å ha hatt en viktig strategisk betydning før unionsoppløsningen i 1905 og under nøytralitetsvakten under første verdenskrig, ble landsdelen invadert av tyske styrker 9. april 1940. Etter andre verdenskrig fulgte internasjonal

spenning og usikkerhet rundt forholdet mellom USA og Sovjetunionen.

Hovedproblemstillingen min blir som følger:

- *Hvilken rolle hadde Agder i forsvaret av Norge i perioden 1945-1965?*

Jeg har valgt en relativt vid hovedproblemstilling for å vise hvordan Agders rolle og betydning i norsk forsvarsstrategi utviklet seg i perioden, og må derfor tilføre noen underproblemstillinger for å hjelpe med å finne svar på den overordnede problemstillingen.

- *Hva var Agders rolle i forsvarssammenheng før Norges innmeldelse i NATO i 1949?*
- *Hvilken betydning hadde det for forsvaret av/på Agder at Norge ble medlem av NATO?*
- *Hvordan ble forsvaret på Agder påvirket av de internasjonale krisene som fant sted i perioden?*

Disse underproblemstillingene blir viktige for å vise hvordan Agders rolle i norsk forsvarsstrategi blir påvirket av indre og ytre forhold. Underproblemstillingene har kommet til som et resultat av kildearbeidet jeg har gjort og de tilgjengelige kilder som er funnet. Jeg mener at disse faktorene i stor grad var med på å påvirke hvordan Agder passet inn i norsk forsvarstenkning i perioden. Med disse problemstillingene vil jeg forsøke å tilføre ny kunnskap innenfor temaet.

1.3 Tidligere forskning

Når det kommer til det tidligere forskningsarbeidet som er gjort omkring Agder, er dette mer detaljrike bøker som tar for seg de ulike forsvarsgrenene og deres materiell og fort/baser. For sjøforsvarets del gir *Det sjømilitære forsvar på Agder 1945-2000*¹ en god beskrivelse av særlig kystartilleriets og dets rolle på Agder i perioden. Boken gir et svært detaljert bilde av de ulike kystfortene på Agder og deres utvikling. Disse beskrivelsene, sammen med arkivmateriale blir derfor en viktig brikke når det kommer til å se utvikling og eventuell avvikling på kystfortene i Agder i perioden jeg undersøker. For landforsvarets del gir bøkene *Distriktskommando Sør- og Vestland*² og *Agder Forsvarsdistrikt/Agder Infanteriregiment nr. 7*³ et detaljert bilde av ulike avdelinger og liknende, regionalt, men sier ikke noe særlig om de overordnede strategiske faktorene. Bøkene brukes til å se nærmere på landforsvarets utvikling

¹ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003

² Gundersen 2005

³ Gundersen 1998

i landsdelen i den aktuelle perioden, og særlig mannskapstall, etableringer og avviklinger brukes for å gi et bilde av den strategiske utviklingen av landforsvaret på Agder. De bøkene jeg nå har nevnt er skrevet av personer som har vært tilknyttet forsvaret i ulike roller. Reidar B. Gundersen har blant annet vært nestkommanderende/stabssjef i Agder Forsvarsdistrikt, mens forfatterne av *Det sjømilitære forsvar på Agder 1945-2000* har hatt ulike sjefsroller i Sjøforsvaret i Kristiansand.

Bøkene er skrevet på 1990-tallet og rundt årtusenskiftet, noe som kan bety at nytt kildematerialet kan ha dukket opp etter den tid. Så vidt meg bekjent, foreligger det ingen historievitenskapelige verk om emnet hvor teori, metode og kildekritiske vurderinger anvendes. Det foreligger ingen samlet analyse av Agders rolle i perioden, hvor de ulike forsvarsgrenene er tatt med.

Det er gjort mye forskningsarbeid når det gjelder det nasjonale perspektivet og Norges rolle i etterkrigstidens politiske landskap. I den forbindelse finnes det en rekke verk som vil være til stor hjelp for meg. *Norsk forsvarshistorie bind 4: Alliert i krig og fred 1940-1970*⁴ av historiker Kjetil Skogrand gir et bra overblikk over den norske forsvarsutviklingen i hele perioden jeg skal undersøke. Når jeg nå skal se på hva Agders rolle var i det norske forsvaret, er det viktig å få med hva den nasjonale forsvarsstrategien var og hvordan den endret seg da Norge inngikk i NATO. *Landforsvarets krigsplaner under den kalde krigen*⁵ av tidligere generalmajor Gullow Gjeseth beskriver hvordan Heimevernet og Hæren skulle ta i bruk både stående og mobiliserbare styrker i invasjonforsvaret, og er nyttig for meg da den går inn på landforsvarets utvikling i Sør-Norge i årene etter krigen. Fra boken tar jeg med meg hvordan Hæren og Heimevernet på Agder fikk en ny rolle etter hvert som Norges nye forsvarsstrategi i NATO utviklet seg.

Boken *Klar til strid: Kystartilleriet gjennom århundrene*⁶ er også viktig for meg, da Kystartilleriet spiller en viktig rolle i Agders forsvarskonsept både under andre verdenskrig og i de påfølgende årene jeg skal undersøke. Også *Sjøforsvaret i krig og fred*⁷ og *Luftforsvarets historie: Fra Spitfire til F-16*⁸ kan nevnes som nyttige verk fra min side når det kommer til å se det nasjonale perspektivet i forsvarsutviklingen i etterkrigstiden. Disse tre nevnte bøkene er først og fremst brukt for å få et overblikk over de ulike forsvarsgrenene i et

⁴ Skogrand 2004

⁵ Gjeseth 2011

⁶ Fjeld 1999

⁷ Terjesen, Kristiansen & Gjelsten 2010

⁸ Arnheim, Hafsten, Olsen & Thuve 1994

nasjonalt perspektiv, for så å se hvordan det lokale forsvaret skulle passe inn i den nasjonale forsvarsstrategien.

1.4 Kilder og metode

Primærkildene mine består hovedsakelig av arkivmateriale etter de lokale forsvarsgrenene. Fra Riksarkivet har jeg hentet arkivmateriale fra Sørlandet Sjøforsvarsdistrikt, Distriktskommando Sørlandet og Luftforsvarets stasjon Møvik. I arkivmaterialet etter Sørlandet sjøforsvarsdistrikt ligger dokumenter som utgjør hovedvekten av oppgaven. Størsteparten av dokumentene jeg har valgt meg ut tar for seg Sjøforsvarets utbyggingsplaner i perioden 1945-65. Disse er valgt da de gir en god oversikt over hva som ble etablert på Agder, og ikke minst hva som ikke ble etablert. Sjefene i Sørlandet Sjøforsvarsdistrikt hadde store ambisjoner for utbygging av sine anlegg, og da særlig rundt Kristiansand. Ved å ta i bruk disse kildene kan jeg vise hvordan deres ønsker og ambisjoner ikke var helt forenlige med den norske forsvarsstrategien og de tilgjengelige ressurser. Også Unneberg-utvalget, etablert like etter andre verdenskrig, og deres anbefalinger omkring kystfortene på Agderkysten blir viktig for å vise at Agder fortsatt var av strategisk betydning i Norges forsvar i umiddelbar etterkrigstid.

For Distriktskommando Sørlandets vedkommende, er det i all hovedsak forsvarsplaner og vurderinger av Agder som eventuelt stridsområde som utgjør de viktigste kildene. Kildene er valgt da de beskriver i detalj hvordan en så for seg et eventuelt angrep på landsdelen og hvordan landforsvaret på Agder skulle opptre dersom det ble tilfelle. Fra Luftforsvarets stasjon Møviks arkiv, er det kun forhold rundt etablering av anlegget som er funnet nyttig for denne oppgaven. Materialet er tatt med da det understreker at Agder var en viktig brikke i et felles allianseforsvar.

Senere har jeg også fått tilsendt arkivmateriale fra Statsministerens kontor hvor Innstillingen fra Forsvarsprogramutvalget (Boyesen-utvalget) blir et sentralt dokument i min analyse. Innstillingen gir et innblikk i beslutningene om den norske forsvarsstrategien fra 1957 og utover. Også arkivmateriale fra Teledirektoratet, hvor dokumenter som tar for seg etableringen av en NATO-finansiert sambandssentral i Baneheia er blitt tilsendt i senere tid. Dette er valgt ut på samme premiss som arkivmateriale etter Luftforsvarets stasjon på Møvik.

Det kan også nevnes at jeg besitter en del arkivmateriale etter Agder Forsvarsdistrikt/Agder Infanteriregiment nr. 7, men etter en grundig overveining har jeg tatt en beslutning om at

dokumentene ikke ville utgjort noen vesentlig forskjell for denne oppgaven. Jeg gjorde også iherdig forsøk på å finne mer detaljerte planer omkring utbygging og oppgradering av særlig fjellanlegg ved ulike fort i Kristiansand, i arkivene etter Generalinspektøren for Kystartilleriet. I det materialet jeg fikk, fant jeg imidlertid ikke den berømte nålen i høystakken. Det øvrige materialet som tar for seg Kystartilleriet, fra disse arkivene, ville ikke utgjort noen forskjell for denne oppgaven.

Jeg vil også benytte meg av Stortingsarkivet, hvor *Plan for første reising av Norges forsvar- og Om oppnevningen av en Forsvarskommisjon* er sentrale dokumenter for min del. Jeg vil også bruke NATO-arkiver, hvor det finnes dokumenter som beskriver hvordan Norge, og de forskjellige landsdelene skulle forsvares i tilfelle krise og krig. Det finnes også dokumenter som viser hvordan NATO så for seg et sovjetisk angrep mot Norge og NATOs integrasjon av de ulike landenes luftforsvar i et felles allianseforsvar.

Metode er den arbeidsmåten en velger å ta i bruk for å utnytte det kildemateriale man har tilgjengelig. Metodene kan brukes til å analysere funnene i kildematerialet, slik at den informasjonen du tilegner deg, kan hjelpe deg med å svare på problemstillingen(e).⁹ Knut Kjelstadli formulerer at «teksttolkning er en kvalitativ tilnærming til forskning».¹⁰

Jeg vil ta i bruk en rekke primærkilder for å svare på mine problemstillinger. Disse må tolkes og gjøres lesbare/forståelige for å kunne gi svar på problemstillingene og for å sette de inn i den aktuelle konteksten. De mest sentrale vil være fra de lokale forsvarsgrenene som gir meg en innsikt i utviklingen av forsvaret på Agder i perioden jeg skal undersøke. Arkivmateriale er nøye gjennomgått før jeg besluttet hvilke som skulle være med i oppgaven.

Ved å ta i bruk historikeren Ottar Dahls tanker om forskjellige typer kildeutsagn, kan en skille mellom kildens performative aspekt – det forfatteren av kilden gjør – og kildens meningsinnhold, det som står i kilden. I det performative aspektet leter man etter utsagn som viser målrettet virksomhet, kilden blir da vurdert som en handling og settes i sammenheng med opphavets målsetninger og virkelighetsoppfatning. Når en ser etter meningsinnholdet, skal kilden behandles som en meddelelse om et gitt saksforhold.¹¹

For min del er vil det performative aspektet prege kildegranskingen. For eksempel vil lokale forsvarssjefer bære preg av deres forhåpninger og målsetninger, og for eksempel dokumenter

⁹ Melve & Ryymin 2018, s. 28.

¹⁰ Kjelstadli 1999, s. 183.

¹¹ Melve & Ryymin 2018 s, 38.

som tar for seg utbygging/oppgraderinger av fort og anlegg være farget av dette. I min kildekritikk er jeg særs oppmerksom på at størsteparten av arkivmateriale kommer fra de lokale forsvarsgrenene. Disse er til en viss grad farget av ønsket om å gjøre det beste for forsvaret i landsdelen, og har ikke alltid det store nasjonale perspektivet i tankene når de formulerer ulike planer og målsettinger.

Forskningsstrategi handler om hvordan historikeren velger å gå frem for å svare på sin problemstilling, noe som også henger tett sammen med det tilgjengelige kildematerialet. Det må være en sammenheng mellom hva en ønsker å finne ut av, hvilket kildemateriale som er tilgjengelig, og hvilken fremgangsmåte en velger¹². Problemstillingen som utformes er i stor grad avgjørende for hvilke kildemateriale og metoder som benyttes i forskningsprosjektet¹³.

Jeg er oppmerksom på kildenes opphav, i den forstand at kilden kan være subjektiv. Jeg har også tatt i bruk dokumentanalyse ved forskning på de skriftlige kildene. Det handler om å gjøre en systematisk gjennomgang av en rekke dokumenter, hvor målet er å kategorisere innholdet og registrere den informasjonen som kan være relevant for problemstillingen

Arkivmateriale jeg har tatt i bruk vil bli sjekket opp mot andre kilder så langt det lar seg gjøre.

1.5 Oppgavens formål og struktur

Formålet med denne oppgaven er å tilføre ny kunnskap omkring Agders rolle i det norske etterkrigsforsvaret. Hvor tidligere forskning på et regionalt nivå er preget av svært detaljrike beskrivelser og lite strategisk overblikk, vil jeg i mitt bidrag til forskningsfeltet ha en mer strategisk tilnærming hvor jeg viser hvordan Agders rolle i forsvaret av Norge blir påvirket av både Norges- og NATO-alliansens forsvarskonsepter.

Oppgaven er bygget opp kronologisk med kapitler som tar for seg viktige hendelser i henhold til problemstillingen. De første to kapitlene kan betraktes som innledningskapitler for å få en bredere oversikt. I kapittel 2 er det gitt en kort oversikt over Norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk i perioden 1945-1965. Dette for å gi et overblikk over de politiske hovedlinjene som ble ført av Norge.

Kapittel 3 tar for seg Agders rolle i et forsvarshistorisk perspektiv. Kapitlet er viktig da det viser hvordan Agder tidligere hadde vært en del av Norges nøytralitetspolitikk.

¹² Ibid. s, 28.

¹³ Ibid. s, 17-18.

Underkapitlene her tar for seg Unionsoppløsningen, nøytralitetsvakten og andre verdenskrig. De to første er viktige for å vise hvilke tiltak som ble igangsatt i Agder i disse epokene. Andre verdenskrig er først og fremst med for å vise hvilke militære installasjoner som ble etablert av tyskerne under okkupasjonen. Dette skapte utgangspunkt for etterkrigstiden.

Kapittel 4 er det første hovedkapittelet i oppgaven og tar for seg perioden 1945-1949. Formålet her er å vise Agders rolle i forsvaret av Norge før medlemskapet i NATO blir materialisert. Her blir særlig Unneberg-utvalget viktig hvor en bestemmer seg for hvilke ekstske kystfort som skal videreføres i det norske Kystartilleriet.

Kapittel 5 tar for seg perioden 1950-1959 og er det kapittelet som er størst i omfang. Perioden er interessant av flere grunner. Med Norge nå i et felles alliansesamarbeid opplevde forsvaret på Agder store endringer og inntok en helt annen rolle enn det hadde hatt på slutten av 1940-tallet.

I kapittel 6 er målet å vise Agders rolle i et felles allianseforvar. Perioden blir preget av nye samarbeidsavtaler innad i NATO. Det er også viet en del plass til det siste forsvarsanlegget som ble etablert i Agder, Krossodden fort i 1963.

Kapittel 2: Norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk 1945-1965

I dette kapittelet vil jeg ved hjelp av eksisterende forskningslitteratur gi et bilde av hovedlinjene i norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk i perioden 1945-1965. Jeg velger å gjøre dette fordi det er viktig å forstå hvordan de nasjonale hovedlinjene var med på å prege forsvars- og sikkerhetspolitikken i et regionalt perspektiv.

For å kunne forstå hvorfor Norge tok de politiske valgene de tok etter andre verdenskrig, er det nødvendig å se på noen valg som ble tatt under og mot slutten på den andre verdenskrig. Da Norge ble invadert av Tyskland 9. april 1940, ble landets tidligere nøytralitetspolitikk forkastet. Kort tid etter invasjonen ble alliansen med Storbritannia en virkelighet, noe som ble formalisert i en militæravtale i 1942. Samtidig jobbet den norske regjeringen i London for at Norges sikkerhet skulle bli ivaretatt etter krigen gjennom et nordatlantisk samarbeid med USA og Storbritannia. Tankene om dette samarbeidet ble inkludert i dokumentet «Hovedlinjer i norsk utenrikspolitikk», som ble vedtatt av regjeringen i mai 1942.¹⁴

¹⁴ Prebensen & Skarland 1999, s. 8-9.

Mot slutten av den andre verdenskrig ble det allikevel klart at hovedfokuset til mange nasjoner ikke var på det nordatlantiske samarbeidet. Hovedfokuset var nå å opprette en ny verdensorganisasjon i form av FN, slik at man aldri igjen skulle få oppleve en krig som den man nettopp hadde vært gjennom. Samtidig ble det viktig for Norge å etablere et mer vennlig forhold til Sovjetunionen. Som følge av resultatet av den andre verdenskrig hvor Sovjetunionen stod igjen som en supermakt, var nå et vennlig forhold nødvendig for Norge grunnet Sovjetunionens nære geografiske beliggenhet.¹⁵

En viktig forutsetning for politikken en så etter andre verdenskrig er fellesprogrammet. Her gikk de politiske partiene sammen for et samarbeidsprogram for gjenreisningen av Norge etter krigen. Ledelsen av Hjemmefronten hadde høsten 1944 nedsatt en komite med én representant fra hver av de fire store partiene for å forhandle om programmet. Fellesprogrammet ble etter hvert klart utover sommeren 1945, og når det kom til forsvarspolitikken var det viktigste å gjenreise landets forsvar etter erfaringene fra okkupasjonen slik at forsvaret kunne verne om landet og være i stand til å oppfylle landets internasjonale militære forpliktelser.¹⁶

I perioden 1945-1947 av norsk utenrikspolitikk er det brobygging som står i hovedfokus. Stormaktene var i tiden etter andre verdenskrig opptatt av å fortsette krigstidssamarbeidet i fred. Bærebjelken i dette samarbeidet skulle være FN. Da uenigheter og konflikter meldte seg, ønsket ikke Norge å ta noe parti. Norges hovedlinje i denne perioden var å opprettholde en uavhengig mellomposisjon. Norges politiske linje bygget på ønske om å dempe motsetningene mellom stormaktene, slik at risikoen for en konflikt mellom stormaktene hvor Norge kunne bli dratt inn ble minsket. Med det kommunistiske kuppet i Tsjekkoslovakia i 1948, økte frykten i Norge for at det samme kunne skje her i landet, og politikerne så ikke noe annet valg enn å søke mot et vestlig samarbeid.

Norges ønske om et godt forhold til Sovjetunionen var en forutsetning for brobyggingspolitikken. Tematikken ble aktuell allerede under andre verdenskrig, da det ble klart at sovjetiske tropper ble de første allierte til å rykke inn i Norge. I de første etterkrigsårene var Norsk utenrikspolitikk preget av ønske om å holde seg vekke fra eventuelle blokkdannelser og å opprettholde et godt forhold til Sovjetunionen. Samtidig

¹⁵ Ibid. s. 9.

¹⁶ Eriksen 1972, s. 26-34.

skulle Norge være lojal overfor FN og stole på at stormaktene kunne samarbeide i verdensorganisasjonen.¹⁷

I 1948 kom den svenske utenriksministeren Östen Undén til Norge med forslaget om å opprette et skandinavisk forsvarsforbund mellom Sverige, Norge og Danmark. Spørsmålet hadde tidligere vært tatt opp i Sverige under andre verdenskrig, og fikk en viss støtte blant norske kretser i Stockholm. Spørsmålet ble kjapt avvist av den norske regjeringen i London som hadde lagt seg på en atlantisk linje. Sveriges forsøk ble tolket av London-regjeringen som et forsøk på å bringe Norge tilbake til nøytralitetspolitikken under svensk ledelse.¹⁸

Sverige ønsket å danne et forbund med fokus på nøytralitet, mens Norge ønsket utenrikspolitisk handlefrihet slik at muligheten for vestmaktens garantier skulle bli opprettholdt. I Norge og Danmark var konsensus om at forholdet til vestmaktene ville bli ødelagt om en fulgte den svenske nøytralitetslinjen.¹⁹

I 1947 valgte Norge å delta i det økonomiske samarbeidet kalt Marshallplanen, noe som førte til at det det nå kunne se ut som at det var USA, og ikke Storbritannia, Norge så på som sin nærmeste støttespiller.²⁰ En annen viktig faktor for at et skandinavisk forsvarsforbund aldri fant sted var spørsmålet omkring militære leveranser. Da Norge og Sverige fikk beskjed om at USA ville utelukke militære leveranser til et frittstående skandinavisk forsvarsforbund, ble dette, samt Sveriges nøytralitetsønske, kroken på døren for et forsvarsforbund.²¹

Statsminister Einar Gerhardsen unngikk i det lengste å ta et standpunkt til Norges sikkerhetspolitiske veivalg, men da forhandlingen rundt et skandinavisk forsvarsforbund brøt sammen, uttalte han at Norge burde slutte seg til Atlanterhavspakten. Han la mye tyngde i å samle regjeringen og landet bak denne avgjørelsen, og på Arbeiderpartiets landsmøte i februar 1949 fikk han bred støtte. Stortinget vedtok avgjørelsen 29. mars, og den 4. april signerte Norge Atlanterhavspakten i Washington.²²

I 1946 oppnevnte Stortinget en forsvarskommisjon som skulle utrede forsvarets fremtid basert på erfaringene fra andre verdenskrig. Kommisjonens arbeid tok tre år, men allerede tidlig ble det klart at Norge måtte ha alliert hjelp for å utvikle et troverdig forsvar. Da

¹⁷ Sverdrup 1996, s. 202-203.

¹⁸ Ibid. s. 303.

¹⁹ Ibid. s. 306-308.

²⁰ Prebensen & Skarland 1999, s. 10.

²¹ Sverdrup 1996, s. 316.

²² Skogrand 2004, s. 161.

kommissjonen leverte sin innstilling høsten 1949 var allerede Norge blitt medlem av NATO, og videre forsvarsplanlegging kunne nå utformes med det faste holdepunktet om alliert hjelp. Beliggenheten mellom Øst og Vest gav Norge en betydelig strategisk betydning, og ble hyppig nevnt i både USAs og Sovjets strategiske planer.²³ For Agders vedkommende ble særlig Kristiansand med sin havn et viktig område i NATOs strategi med sin rolle som alliert mottakshavn i strid. Også kystfortene ved Agderkysten var viktige for å sikre et sterkt allianseforsvar omkring Skagerrak.

Fra et strategisk synspunkt kan Norges inntog i NATO settes i sammenheng med den sovjetiske opprustningen etter andre verdenskrig. For Norges del var erfaringene fra verdenskrigen avgjørende for en forsvarsallianse. Sett fra USA sin side var Sovjets potensielle muligheter i Norge et viktig aspekt. Ved okkupasjon av norske områder, kunne Sovjet flytte utgangspunktet for militære operasjoner vestover. I Nord-Norge var USA opptatt av å ha en alliert for å kontrollere utseilingene til Atlanterhavet, mens i Sør-Norge var utseilingen fra Østersjøen også av stor interesse for USA og NATO. Forsvaret i Agder med sine kystfort og flyplasser var derfor en meget viktig brikke i alliansens fellesforsvar i de første årene av alliansens levetid.

En viktig forutsetning for Norges NATO-medlemskap var basepolitikken. Kjernen var det norske nei til stasjonering av allierte kampenheter i landet i fredstid. Baseerklæringen kom som et svar på en bekymringsfull notis fra Sovjetunionen da det ble klart at Norge var på vei inn i NATO. Ifølge baseerklæringen ville den norske regjering «ikke tiltre noen overenskomst med andre stater som innebærer forpliktelser for Norge til å åpne baser for fremmede makters stridskrefter på norsk territorium så lenge Norge ikke er angrepet eller utsatt for trusler om angrep».²⁴

Fordi baseerklæringen av 1949 ikke var noen formell samarbeidsavtale mellom Norge og Sovjetunionen, hindret den ikke utbygging av militære anlegg, forhåndslagring av militært utstyr, allierte øvelser på norsk jord og kortvarige besøk av allierte fly- og flåtestyrker. Kun én gang ble det overveid å oppgi basepolitikken. Da opprustningen i forbindelse med Korea-krigen fant sted i 1951-52, foreslo NATO å utplassere 75 fly på Torp eller Jarlsberg. Dette

²³ NATO 1958, s. 4-7.

²⁴ Prebensen & Skarland 1999, s. 23.

ville resultert i rundt 3000 amerikanere på norsk jord. Grunnet at forholdet til Sovjetunionen ville tilspisses, gikk et tverrpolitisk parlamentarisk flertall imot tilbudet.²⁵

Som en liten nasjon i internasjonal sammenheng hadde Norge liten innflytelse når det kom til de store internasjonale spørsmålene under den kalde krigen. Ikke heller innenfor NATO kunne Norge regne med å prege beslutningsprosessene som fant sted. Fra norsk side ble ikke dette sett på som et stort problem ettersom Norge som regel var enig i de beslutningene som ble tatt av deres allierte. Derimot tok Norge en aktiv rolle når det gjaldt den vestlige oppdemningspolitikken ovenfor de kommunistiske statene. Den aktive rollen kan ses i sammenheng med Norges avstand til den kommunistiske ideologien, og med Sovjetunionens representasjon av en militær trussel mot vesten.²⁶

Selv om Norge ikke hadde noe stort potensial for innflytelse i NATO, gav medlemskapet en mulighet for å bli hørt. En viktig faktor for norsk alliansepolitikk var samarbeidsviljen landet viste, en holdning som har sitt utspring fra den andre verdenskrig, da den norske regjeringen befant seg i Storbritannia. En av de viktigste sakene Norge brant for innad i NATO på 1950-tallet var tanken om at NATO ikke bare skulle representere et militært samarbeid, men også samarbeid på politisk -og handelsplan. Interessen for denne saken forsvant litt bort mot slutten av 1950-tallet, da norske myndigheter slo seg til ro med at NATO forble en forsvarsorganisasjon

Norges øverste ønske når det kom til politikken overfor Sovjetunionen var å bidra til stabilitet og avspenning. Med de vestlige staters krav om solidaritet var det for Norge vanskelig å drive en slik politikk. De sterke internasjonale spenningene som fant sted mellom stormaktene i årene 1947-1955 førte til at forholdet mellom Norge og østblokklandene ble mer anstrengt. Det kom imidlertid et vendepunkt da spenningen roet seg på midten av 1950-tallet. Dette gjorde at det ble åpnet for tettere samarbeid mellom Norge og flere kommunistland, noe som kan eksemplifiseres med Einar Gerhardsens offisielle statsbesøk i Sovjetunionen i 1955.

Innad i NATO var Norge et av landene som lengst nølte med å normalisere det militære samarbeidet med Vest-Tyskland. Bakgrunnen var erfaringene fra andre verdenskrig og opprustningen av det vesttyske forsvaret fra 1955. Sovjetunionens stadige advarsler om et norsk-tysk samarbeid bidro også til å øke den norske skepsisen. Selv om Norge så klare

²⁵ Ibid. s, 23-24.

²⁶ Ibid. s, 10.

fordeler med det tyske samarbeidet når det gjaldt flankeforsvaret, ble det også opplevd som nødvendig å holde avstand.²⁷

Under hele den kalde krigen ønsket Norge en begrenset geografisk ramme omkring NATO-samarbeidet. Forsvaret av Norge ville ha størst sikkerhetsgaranti dersom alliansen var konsentrert rundt det nordatlantiske området. På norsk side hadde man også forbehold mot å inkludere land med tvilsom demokratisk karakter. Norges syn var at NATO skulle være en sammenslutning av demokratiske stater. Et eksempel på dette er da Norge og Danmark i 1951-52 gikk imot at Hellas og Tyrkia skulle tas opp som medlemsland. Norge og Danmark argumenterte da med de geografiske og ideologiske forholdene ved de to middelhavslandene. Forsøket på å stanse medlemskapet strandet grunnet stormaktens ønske om å ha med de to landene, samtidig som Koreakrigen foregikk for fullt.²⁸

Fra 1954 innførte NATO doktrinen om massiv gjengjeldelse. Denne gikk ut på at enhver aggresjon skulle besvares med et øyeblikkelig, bredt og tilintetgjørende gjengjeldelsesangrep. Doktrinen ble støttet av Norge da den ble innført, da de mente at strategien ville øke avskrekkingseffekten og øke troverdigheten for alliansens sikkerhetsgaranti. I 1957 var tonen derimot en helt annen fra norsk side. NATO skulle gå videre med sin atomopprustning ved å opprette desentraliserte lagre av atomladninger og utplassering av mellomdistanseraketter i Europa. Norge så på dette som unødvendig, og fryktet at en spredt lagring av atomvåpen ville svekke kontrollen med stridshodene.²⁹

I løpet av 1963 hadde den norske atompolitikken satt seg. Politikken ble utviklet i en periode hvor resten av alliansen ønsket å utplassere atomvåpen hos de europeiske styrkene. Danskene førte også en lignende politikk som Norge, men hadde i all hemmelighet tillatt utplassering av amerikanske atomvåpen på Grønland i årene 1958-65. Selv om den norske atompolitikken var under press mot slutten av 1950-tallet fra allierte, ble man særlig i USA og Storbritannia forsont med at Norge ville fortsette sin politikk, og presset fra de allierte avtok.³⁰

Norges utenriks- og sikkerhetspolitikk har i stor grad vært preget av en balansegang mellom stormaktene i perioden. Overfor Sovjetunionen har en valgt en forsiktig og vennlig linje, noe som understrekes av basepolitikken da Norge var på vei inn i NATO-samarbeidet. Samtidig har de politiske valgene vært preget av nødvendigheten av ytre hjelp, både i form av militært

²⁷ Ibid. s, 28.

²⁸ Ibid. s, 182.

²⁹ Skogrand 2004, s. 168-170.

³⁰ Ibid. s, 190.

utstyr og lovnader om alliert hjelp ved krig. Denne faktoren var også avgjørende for at diskusjonene omkring et skandinavisk forsvarsforbund kollapset, da Sverige ønsket å forbli nøytrale og USA ikke ville gi noen garantier for militær støtte til et uavhengig skandinavisk forsvarsforbund. Også innad i NATO er Norges politikk preget av at en ligger i skvis mellom to stormakter. Basepolitikken og atompolitikken er tydelige eksempler på beroligelse overfor Sovjetunionen.

Kapittel 3: Agder i et forsvarshistorisk perspektiv

3.1 Innledning

I dette kapittelet vil jeg gå nærmere inn på Agders rolle i perioden 1890-1945. Den historiske bakgrunnen er viktig for å skape et bilde på hvordan landsdelen tidligere hadde fungert i nasjonale forsvarsstrategier. Både under opprustningen til unionsoppløsningen og ved nøytralitetsvakten under første verdenskrig, skulle Agder, og særlig Kristiansand, få en viktig rolle i den norske forsvarstenkningen. Den tyske okkupasjonen av Norge ble avgjørende for forsvarsplanleggingen i etterkrigstiden. Tyskerne etablerte en rekke fort og anlegg, og ved å se hvilke som ble tatt videre i de norske forsvarsplanene kan en danne seg et bilde av hva slags rolle Agder skulle ha i det norske etterkrigsforsvaret.

På begynnelsen av 1600-tallet ble Skagerrak et stadig viktigere strategisk havområde i Europa. Østersjøen og de rike jordbruksområdene i Sverige, Finland, Baltikum, Polen og Tyskland ble et sentralt område for det Nordeuropeiske handelssystem. På grunn av at alle skip måtte ha god klaring rundt Skagen, førte det med seg at skipene måtte seile mot Nord og nærme norskekysten. Uthavnene på Agder-kysten ble stadig mer sentrale for skipstrafikken til Østersjøen, og deres strategiske betydning økte. Christiansholm festning i Kristiansand stod ferdig i 1672 og var ved siden av Akershus- og Bergenhus festning, en av landets hovedfestninger. Noen få år senere ble Odderøya fort bygget opp.³¹

3.2 Opprustning til unionsoppløsningen 1897-1904

Mot slutten av 1890-tallet økte spenningen omkring en unionsoppløsning. Samtidig med dette økte også forsvarsbevilgningene. I årene mellom 1896 og 1903 fikk forsvaret årlige bevilgninger på mellom 16 og 22 millioner kroner, hvor de tidligere hadde ligget rundt 10-15 millioner kroner. Det var to mulige trusler som var med på å påvirke pengebruken i forsvaret

³¹ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 11.

disse årene. Den ene var den tradisjonelle frykten for Russland, mens den andre var den nye trusselen fra Sverige som steg frem under forhandlingene omkring Norges rettigheter i unionsforholdet.³²

Opprustningen i forbindelse med unionskonflikten med Sverige førte til at Stortinget i 1895 bevilget 400.000 kr til Kristiansand befestninger. Pengene ble brukt til etableringen av et kanonbatteri på Gleodden (3stk moderne 15 cm Armstrong kanoner) og materiell til minesperring ved innløpet til Topdalsfjorden. Etableringene fungerte som beskyttelse for opplagshavnen i Marvika som var under bygging. I 1899 var arbeidene ved kanonbatteriet på Gleodden og Marvika ferdig.³³

Etter utbyggingen av Gleodden og Marvika, stod Odderøya for tur. Arbeidene på Odderøya gikk noe tråere enn de tidligere utbyggingene, og i april 1900 krevde bystyret i Kristiansand at Odderøya skulle bli befestet. De sa seg villige til å betale 100.000 kr for å starte arbeidet, da de mente at Forsvaret ikke hadde oppfylt de opprinnelige planene som forelå for Odderøya. På Odderøya er arbeidet ferdig i 1904, og det var da etablert tre batterier med 2stk 15cm Armstrong kanoner, et hovedbatteri med to stk. 21cm St. Chamond kanoner og fire Haubitser (krumbane) 24cm St. Chamond, samt to 6,5 cm kanoner til forsvar av Østerhavna.³⁴

Også på Gimlemoen ble det foretatt utbygginger i løpet av 1890-tallet. Utbyggingen hadde startet allerede i 1864 da befalsmessa fra Grimsmoen ble flyttet hit. Det første statlige kjøpet av grunn fant sted i 1893, noe som ble starten på en viss utbygging av blant annet forlegninger og magasiner i årene fremover.³⁵

I hovedsak var det Kristiansand i Agder som ble rustet opp før Unionsoppløsningen, med Odderøya, Gleodden og Marvika. Ellers på Agderkysten ble det blant annet etablert kystvakthytter som observasjonsposter på høyder mot sjøen.

3.3 Nøytralitetsvakt 1914-1918

Under hele den første verdenskrig var store deler av det Norske Forsvaret mobilisert og i høy beredskap. Foruten handelsflåten og fiskerne, opplevde man i landet lite dramatikk da landet lå godt avskjernet fra krigshandlingene som fant sted på det europeiske kontinent. For de

³² Berg 2001, s. 234-235.

³³ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 14.

³⁴ Ibid. s. 175-176.

³⁵ Hammer 2020.

som tjenestegjorde under nøytralitetsvernet var det usikkerheten og ryktene om stormaktenes krigsplaner som utgjorde den største belastningen.³⁶

For å begrense anløpene for fremmede mariner, ble fem norske havner erklært som krigshavner av norske myndigheter høsten 1914. Disse var Oslofjorden, Kristiansand, Bergen, Trondheim og Vardø. Dersom en krigførende lands marine ønsket å besøke krigshavnene, måtte de ha diplomatisk klarering og besøket kunne ikke overstige åtte dager. Samtidig var det kun tillatt med tre fartøy fra hvert enkelt land på samme tid i samme havn.³⁷

I begynnelsen av krigen var det Oslofjorden, Kristiansand og Bergen som hadde høyest prioritet.³⁸ Fra Hæren og Festningsartilleriet ble det mobilisert nærmere 10.000 mann, og til forsterkning av kystfortene ble dekningsstyrker innkalt. Allerede få dager etter krigsutbruddet var Marvika orlogsstasjon og festningene i Kristiansand fullt oppsatt med nøytralitetsvern. Ved Marvika ble også to av Marinens panserskip fast stasjonert.³⁹ Under den første verdenskrig blir også de første strategiske bombeflyene tatt i bruk. Derfor blir det ved Kristiansand festning etablert luftvernkanoner. I juni 1917 hadde man 4 stk. 7,5cm kanoner i stilling, mens 2 stk. 7,5 cm og 3 stk. 66 mm var under montering.⁴⁰

For Hærens del ble styrkene fordelt utover landsdelen. Søgne og deler av Vågsbygd fikk tilnavnet Vestfronten, byen og festningene ble til Sentralavsnittet, i Randesund lå Østfronten og etter hvert tilkom også Kvarstein – Mosby – Vennesla som Nordfronten. På høyder man kunne se utover havet ble det etablert observasjonsposter, samtidig ble det satt ut en rekke vakter ved blant annet ammunisjonslageret i Vennesla, proviantmagasinet på Hunsfoss, i Marvika og ved distriktskommandosjefens bolig.⁴¹

Distriktskommandosjefens forsvarsplan fra denne perioden er preget av vanlig militær tenkning på denne tiden. Forsvaret av landsdelen skulle føres offensivt, og særlig langs Kristiansand ble det søkt etter terreng som kunne egne seg til en slik forsvarsstrategi. Forsvarslagrene i Vennesla ble av distriktskommandosjefen ansett for å ligge for nærme kysten, og arbeidet i krigens tidlige periode med å få bygget nytt magasin på Evjemoen.⁴²

³⁶ Hobson & Kristiansen 2001, s. 104.

³⁷ Ibid. s. 109-111.

³⁸ Ibid. s. 112

³⁹ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 15.

⁴⁰ Fjeld 1999. s. 106.

⁴¹ Gundersen 2005, s. 95.

⁴² Ibid. s. 97.

Etter krigens slutt i 1918 begynte nedbyggingen av nøytralitetsvernet, og det ble avviklet innen sommeren 1919. Noen år senere ble både festningene i Kristiansand og virksomheten i Marvika stilt i reserve.⁴³

3.4 Tysk okkupasjon

På Sør-Vestlandet hadde tyskerne valgt seg ut fire byer som skulle inntas tidlig på morgenen 9. april 1940. For Agders del var det snakk om Arendal og Kristiansand, mens de to øvrige var Egersund og Stavanger. Kristiansand og Arendal skulle inntas fra sjøen, men landsdelens nærhet til Danmark og Tyskland økte muligheten for effektiv luftstøtte under angrepet.

Kvelden 8. april ble det utstedt ordre om å klargjøre fortene i Kristiansand til kamp. Angrepet mot Kristiansand morgenen 9. april ble noe utsatt grunnet tett tåke, noe som gjorde at de tyske hærstyrkene nå skulle erobre Odderøya før de inntok byen.⁴⁴

Kanonene på Odderøya slo kraftig til mot det tyske angrepet, og det tok hele tre forsøk og flere omganger med tyske bombefly mot øya før tyskerne endelig klarte å komme seg inn byfjorden. På det fjerde forsøket oppstod det imidlertid misforståelser omkring nasjonaliteten på styrken som kom innover fjorden. Da en fikk beskjed fra et annet batteri om at styrkene seilte under fransk flagg, opphørte ilden fra Odderøya og de tyske fartøyene kunne legge til kai. Kanonene på Gleodden hadde ikke åpnet ild under de tyske invasjonforsøkene, mens Arendal ble inntatt uten at noen kamphandlinger fant sted.⁴⁵

Atlantehavsvollen var tyskernes utbygging av kystfort langs kyststrekninger fra Nord-Norge til grensen mellom Frankrike og Spania. Formålet var å hindre allierte landgangsoperasjoner. Bakgrunnen for etableringene i Norge var å sikre malmtransporten fra Narvik, behovet for tyske marinebaser i Norge og uforstyrret tilgang til Atlanterhavet. For Agders del var sperringen av Skagerrak det viktigste i den tyske forsvarstenkningen i landsdelen. Hitlers personlige ønske om å sperre Skagerrak med store kanoner ble utredet av tyske eksperter, og som et resultat fikk en 38cm kanonene på Møvik som et viktig ledd i sperringen.⁴⁶

For tyskerne spilte Kristiansand en viktig rolle som omlastningshavn og marinebase i Sør-Norge, og allerede i løpet av det første krigsåret ble det etablert flere nye kystfort som skulle sikre innseilingen til byen. Samtidig etablerte tyskerne under okkupasjonen kystfort ved de

⁴³ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 16.

⁴⁴ Terjesen, Kristiansen & Gjelsten 2010, s. 304-305.

⁴⁵ Ibid. s. 306.

⁴⁶ Fjørtoft 1985, s. 118.

strategiske viktigste havnebyene mellom Risør i øst og Hidra i vest. Sammen med flyplassene på Kjevik og Lista og leirene på Gimlemoen og Evjemoen, var dette nå bildet på det tyske invasjonforsvaret på Agder under okkupasjonen.⁴⁷

I alt ble det etablert 21 tyske kystfort, inkludert Odderøya i tysk bruk. Jeg vil ikke gi noen beskrivelse av alle disse, men har heller valgt å beskrive de fortene som skulle få en betydelig rolle i den norske forsvarsstrategien i perioden 1945-65. Samtidig vil også leirene Gimlemoen og Evjemoen, samt Lista og Kjevik flyplass bli inkludert.

Sommeren 1940 startet flyttingen av kanoner fra Odderøya. Tyskerne mente at kanonene på Odderøya lå for langt inne i fjorden, det ble besluttet at de to 21 cm kanonene i hovedbatteriet skulle flyttes ut til Lakseviga på Flekkerøy. I 1941 ble også tre 15 cm kanoner flyttet fra Odderøya til det nye Kystfortet i Belteviga på Flekkerøy. Samme år ble det besluttet at ytterligere to 15 cm kanoner skulle flyttes til Randøya. Etter flyttingen stod man kun igjen med haubitsbatteriet med sine fire 21cm kanoner. Haubitsene ble imidlertid stående ubemannet frem til 1942 grunnet manglende ressurser og personell.⁴⁸

Da haubitsene ble bemannet i 1942, kunne en gå i gang med forbedring av tak og vegger i haubitsgangen. Ildledningssystemene ble også bygget om for å tilpasse seg den nye situasjonen etter flyttingen av kanoner fra øya. De fire kanonene i haubitsbatteriet ble prøveskutt og erklært kampklare i september 1942. Ved slutten av året var det plassert tre offiserer, 18 underoffiserer og 195 mann på øya.⁴⁹

Allerede i slutten av april 1940 ble Marvika opprettet som forsyningsbase for tyske marinefartøyer, grunnet plassmangel i Vesterhavna ble også flesteparten av de tyske krigsskipene forlagt til Marvika. Havne- og verkstedsanleggene her gjorde det mulig å utføre reparasjoner av mindre fartøyer. Høsten 1941 ble det bygget en ny brygge som gjorde det mulig å betjene større fartøyer som torpedobåter og minesveipere. I 1944 ble Marvika bygget ut som reparasjons- og forsyningsbase for tyske ubåter, og i den forbindelse blir det også etablert et torpedolager.⁵⁰

Mot slutten av krigen ble den tyske marines ubåter flyttet fra basene i Tyskland. I løpet av de siste tre og en halv månedene av krigen var det 44 anløp med varierende varighet, og ved

⁴⁷ Wrånes 2014, s. 128.

⁴⁸ Ibid. s, 22-23.

⁴⁹ Ibid. s, 53.

⁵⁰ Ibid. s, 39.

kapitulasjonen 8. mai 1945 lå det hele 16 tyske ubåter i Kristiansand. Den 3. mars 1945 gjorde allierte et forsøk på å minelegge havneområdet i byen, dette for å hindre at tyskerne skulle ta i bruk Marvika som ubåtbaser mot krigens slutt.⁵¹

I løpet av det første krigsåret ble Randøya fort etablert av tyskerne som et østlig sperrebatteri ved hovedinnseilingen til Kristiansand. Fortet ble utrustet med tre 15 cm kanoner hentet fra Odderøya. I 1942 utgjorde tre offiserer, 21 underoffiserer og 123 mann bemanningen ved fortet.⁵²

Noe senere etablerte tyskerne en fjerde standplass, hvor et utrangert 15cm kanon skulle brukes som lyskaster. Kanonene stod i åpne stillinger som gjorde at de kunne skyte over hele sjøfronten. I slike stillinger kunne en også dekke store deler av landfronten dersom det skulle bli nødvendig å beskytte egen landfront, eller gi støtte til andre avdelinger. Sommeren 1944 ble kanonene demontert og sendt til Østersjøen.⁵³

Møvik fort ble påbegynt i 1941 som et ledd i Skagerrakspærren. Om kvelden 8. april hadde tyskerne minelagt store deler av havområdet mellom Norge og Danmark. 38 cm batteriet på Møvik, sammen med søsterbatteriet i Hanstholm hadde en viktig oppgave i å hindre at fienden skulle rydde i sjøminefeltet.⁵⁴ Med sine fire planlagte 38 cm kanoner var batteriet det største som var under bygging i Admiral Norwegens ansvarsområde i 1941.⁵⁵

I juni 1942 meldes batteriet kampklart med to kanoner, og arbeidet med landforsvarsfronten starter. I siste halvdel av 1942 ankommer også den tredje kanonen, og batteriet meldes kampklart med tre kanoner. I 1944 starter arbeidet med kasematten, hvor den fjerde kanonen skulle plasseres. Kanonen meldes klar til leveranse i oktober 1944, men når kasematten står ferdig i mars 1945, har ikke den fjerde kanonen ankommet Møvik fort.⁵⁶

Laksevika fort ble oppført allerede i 1940, og fungerte som det vestlige sperrebatteriet ved hovedinnseilingen til Kristiansand. Fortet var utrustet med to 21 cm kanoner hentet fra Odderøya, samt et luftvern som bestod av to 2 cm luftvernkanoner. Bemanningen talte tre offiserer, 20 underoffiserer og 115 soldater ved utgangen av 1942.⁵⁷

⁵¹ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 32.

⁵² Wrånes 2014, s. 51.

⁵³ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 132-133.

⁵⁴ Wrånes 2021, s. 14.

⁵⁵ Ibid. s. 80.

⁵⁶ Ibid. s. 293.

⁵⁷ Wrånes 2014, s. 51.

Kanonene ble plassert på to fjellknauser for å få sikt utover Oksøygapet og sjøområdet utenfor. Ammunisjonslageret ved fortet ble plassert et stykke unna kanonene, nede ved sjøen. På murbygningen hadde tyskerne malt på «vinduer», slik at det skulle oppfattes som et vanlig bygg. Fra lageret gikk det en 300 meter lang skinnegang opp i terrenget mot kanonene.⁵⁸

Beltevikafortet ble etablert i 1941 med tre 15 cm kanoner fra Odderøya. Fortet var ikke optimalt plassert når det kom til å beskytte vestergapet (den vestlige innseilingen til Kristiansand), Fortets opprinnelige oppgave var å beskytte åpningene i minefeltene utenfor Flekkerøy, men batteriet kunne uansett beskytte havområdet utenfor Vestergapet. Ved utgangen av 1942 var bemanningen på to offiserer, 21 underoffiserer og 109 mann.⁵⁹

Beltevikafortet ble også utbygget med blant annet nærforsvarsstillinger og minefelt. Tyskerne hadde i løpet av okkupasjonen lagt ut hele 2510 miner. I Beltevikafortet ble det også etablert to luftvernstillinger, og ved Brattåsen, like øst for Beltevikafortet, fantes det ytterligere to luftvernstillinger i forbindelse med luftforsvarets radar i området.⁶⁰

På Sandvikodden på Hisøy ved innseilingen til Arendal, ble det i mai 1941 etablert et kystfort med fire 10,5 cm kanoner. Fortet lå på vestsiden av innløpet i Galtesund, og rett over sundet, på Tromøy siden, ble det utplassert en mindre infanteristyrke med maskingevær. Arendal var av strategisk betydning for tyskerne grunnet sin beskyttede havn, industri, verksted og gode kommunikasjonsnett. Ved utgangen av 1942 var det ca. 160 mann utplassert ved Galtesund, hvorav 125 av disse var på Sandvikodden fort.⁶¹

Under krigen hadde også tyskerne foretatt betydelige fortifikatoriske arbeider. I hovedbatteriet var det bygget kasematter til to av kanonene. Mot slutten av krigen var også hovedkommandoplassen ferdig støpt i betong, det samme gjaldt også for en mindre bunker som skulle fungere som reservekommandoplass. Ellers ble det også bygget ammunisjonsmagasiner i fjell samt mannskapsbunkere.⁶²

I Risør ble invasjonforsvaret konsentrert rundt bykjernen. I årene 1940-41 ble kystfortet på Urheia etablert med fire 10,5 cm kanoner, som sammen med lett luftvern skyts utgjorde kjernepunktet i forsvaret. I løpet av 1941 ble det bygget flere maskingeværstillinger,

⁵⁸ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 274.

⁵⁹ Wrånes 2014, s. 53.

⁶⁰ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 263.

⁶¹ Wrånes 2014, s. 38.

⁶² Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 290.

tilfluktsbunkere, samt oppsetning av panservernkanon og infanterikanon til nærforsvaret av fortet. I tillegg til artilleristene på fortet, var også en infanteritropp forlagt i Risør.⁶³

Anlegget ligger på en høyde ca. 60 meter over havet like ovenfor den indre havnen i Risør. Tyskerne tok i bruk de eksisterende kaier som lå i byen, og med fortet så tett opp mot den sivile bebyggelsen, ville eventuelle kamphandlinger ved fortet fått fatale konsekvenser for byens innbyggere.⁶⁴

Allerede høsten 1940 ble det satt opp tre 15 cm kanoner ved Stave på Lista. Under byggingen av anlegget, fant derimot tyskerne ut at plasseringen ikke var optimal og flyttet i 1942 virksomheten over til Nordberg. Batteriet hadde i oppgave å beskytte Lista flyplass og innseilingen til Flekkefjord, men kunne også beskytte Lista-landet da batteriet var rundtskytende. Nordberg fort vekslet mellom Stavanger og Kristiansand sjøforsvarsdistrikt gjennom krigen, og ble til sist overført til Kristiansand-avsnittet våren 1944.⁶⁵

Nordberg fort ble meldt kampklart med to kanoner i august 1942, mens den tredje kanonen var under montering. Forlegningsbrakker var også klare på denne tiden, men piggrådsperringer, nærforsvar og luftvernstillinger var enda ikke kommet på plass. Ved utgangen av 1942 var Nordberg fort bemannet med to offiserer, 25 underoffiserer og 98 mann.⁶⁶

Lista flyplass ble etablert av tyskerne under okkupasjonen. Luftwaffe ankom Lista for første gang 2. september 1940, og gikk i gang med å planere ut arealet som skulle omfatte flyplassen. Da det for første gang landet fly på den nye flyplassen, den 10. mars 1941, bestod rullebanen av et midlertidig underlag av tre. De siste tre årene av krigen ble det arbeidet med en permanent rullebane i betong. Disse arbeidene ble ledet av tyskerne, og utført i all hovedsak av russiske krigsfanger og norske arbeidere. I løpet av krigen ble også flyplassens infrastruktur kraftig utbedret, og bygningsmassen var til slutt på rundt 300 bygninger. En anser at ca. 10 000 mann har vært med på byggingen av flyplassen.⁶⁷

Marka batteri ble etablert på Lista i mai 1942 og bestod av seks 15 cm kanoner med en skuddrekkevidde på 22000 meter. Grunnet antall kanoner, var Marka det batteriet i

⁶³ Wrånes 2014, s. 38.

⁶⁴ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 298.

⁶⁵ Wrånes 2014, s.17, 68-71, 185-186.

⁶⁶ Wrånes 2014, s. 69-71.

⁶⁷ Engerengen 2021.

Flekkefjord-gruppen med størst ildkraft.⁶⁸ På Marka var Organisation Todt tungt involvert, og en mengde krigsfanger ble satt i arbeid. Fortet ble et prestisjeprosjekt og ble utover høsten utbygget etter festningsmessig standard med en rekke solide bunkere.⁶⁹

Kjevik flyplass ble åpnet sommeren 1939 med en 1000 meter lang betongrullebane og sjøflyhavn. Tyskerne satte kort tid etter invasjonen i gang med utbedringer av flyplassen. I første omgang varte utbyggingen frem til utgangen av 1942, og det var Luftwaffe i samarbeid med norske arbeidere og firmaer som stod for utbyggingen.

Under utbyggingen av Kjevik ble det etablert taksebaner, to store hangarer, splintsikre oppstillingsplasser for fly, verkstedhaller, innlosjeringsbrakker og en rekke andre bygninger til militære formål. I tillegg ble rullebanen utvidet til 1600 meter og tyskernes sjøflyhavn ble flyttet til Kjevik.⁷⁰

Den 9. april 1940 inntok tyskerne også Gimlemoen leir i Kristiansand. De gikk umiddelbart i gang med et stortilt arbeid med regulering og utbygging. Tyskerne etablerte 65 nye bygninger og 35 tunneler og splintsikre rom i løpet av krigenes år. En del av bygningene som stod der før krigen var i tillegg blitt revet av tyskerne.⁷¹

Også på Evjemoen ble det foretatt en betydelig utbygging av infrastrukturen. Tyskerne anla blant annet syv to-etasjers kompanibrakker og feltflyplass. Tyskerne konsentrerte utbyggingen av søndre leir, hvor nordmennene hadde bygget ut nordre leir under første verdenskrig.⁷²

3.5 Oppsummering

I perioden 1897-1918 foregikk det en betydelig utbygging av militære fort og baser i Kristiansand. Etableringen av kanonbatterier på Gleodden og Odderøya samt opplagshavnen i Marvika viser at Kristiansand, som største by i Agder, hadde en viktig rolle i den tids forsvarsstrategi. Også under nøytralitetsvakten kommer den strategiske betydningen til syne da en får etablert luftvern på Odderøya og Gleodden. Med rollen som nødhavn og en betydelig mobilisering ser en at byen, som en av få i Norge, er av høy prioritet og får utbygget et moderne festningsverk etter datidens standarder.

⁶⁸ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003 s, 307.

⁶⁹ Wrånes 2014, s. 68.

⁷⁰ Ibid. s, 46.

⁷¹ Gundersen 1998, s. 245.

⁷² Ibid. s, 251.

Under den tyske okkupasjonen blir hele landsdelen, og da særlig havna i Kristiansand og flyplassen på Lista, innlemmet i det tyske forsvarskonseptet. En får i tillegg etablert flyplasser og kystfort langs hele kysten. Den storstilte utbyggingen langs Agderkysten skulle danne et utgangspunkt for hvordan det norske etterkrigsforsvaret skulle se ut og hvilken rolle forsvaret på Agder skulle innta.

Kapittel 4: Gjenreisning av forsvaret 1945-1949

4.1 Innledning

Denne perioden kan ses på som et slags intermesso i den fullstendige perioden jeg skal undersøke. Den preges til en viss grad av usikkerhet, både nasjonalt og regionalt. Norge lå med brukket rygg etter andre verdenskrig, og det ble allerede under krigen lagt planer for hvordan Norge skulle gjenreises etter krigen. På det regionale plan var de første årene preget av overtakelse av fort og leire, med blant annet vakthold og minerydding. Allerede i 1946 kommer den første nasjonale planen; *Plan for første reising av Norges forsvar (Treårsplanen)* som en umiddelbar rettesnor for hvordan forsvaret skal gjenoprettes i Norge for å unngå en lignende situasjon en hadde vært vitne til under okkupasjonen. I 1947 kom *Unneberg-utvalget* med sin innstilling over hvilke kystfort etablert av okkupasjonsmakten som burde bli videreført i det norske forsvaret. Jeg vil da gå inn på de ulike avsnittene/enkeltfortene jeg tidligere har nevnt fra Agder, og se hva som blir deres videre skjebne. Som en konsekvens av utvalgets innstilling får en også noen oppgraderinger i landsdelen, samt ved andre militære installasjoner. Til slutt vil jeg se nærmere på Forsvarskommisjonen, og da særlig deres trusselvurderinger da deres innstilling blir fremlagt i 1949.

4.2 Planer fra London-regjeringen

Den 1. desember 1941 ble det nedsatt tre utvalg av Forsvarsdepartementet som skulle drøfte spørsmål knyttet til den pågående krigen og tiden etter. Utvalg nr.1 handlet om Norges rolle i storkrigen, mens det 2. utvalget skulle drøfte gjenerobringen av Norge. Utvalg nr.3 skulle drøfte hvilke tiltak som måtte igangsettes snarest for å sikre en hurtig reising av det norske forsvaret etter gjenerobringen. Utvalget tok sikte på en umiddelbar gjenreisning av forsvaret, og en omfattende omlegging fra den gjeldende forsvarsordningen av 1933.⁷³

⁷³ Holst 2008, s. 42.

Utvalget drøftet også hvordan forholdet mellom de ulike forsvarsgrenene skulle være i etterkrigstiden. Et tema som var stadig debattert på 1930-tallet, og som også ble aktuelt nå, var om flyvåpnene skulle bli slått sammen til en egen forsvarsgren, og ikke lenger være en del av hæren og marinen.⁷⁴ Et annet viktig spørsmål for utvalget, var om den nyopprettede Forsvarets Overkommando skulle være en del av Norges forsvar i etterkrigstiden. De fleste i utvalget var positive til at dette skulle videreføres, men kommandørkaptein Gunnar Hovdenak var meget negativ. Hans lange skriv hvor han forklarer sin uenighet, er preget av konflikten mellom hæren og marinen. Hovdenak mente at en felles overkommando først og fremst var til fordel for hæren, og hvor sjøforsvarets interesser ville bli nedprioritert. Han uttalte at det alltid ville være forskjellige interesser mellom hæren og marinen, og at løsningen med en felles forsvarssjef fra en av disse grenene ville vært en uheldig løsning.⁷⁵

Ettersom man i 1941, var i den tidlige fasen av verdenskrigen, var det vanskelig for forsvaret å diskutere noe håndfast angående forsvar i etterkrigstiden. Man hadde verken tid eller ressurser til å foreta en full planlegging av etterkrigsforsvaret. Sommeren 1943 gikk man inn i en ny fase av planleggingen. Etter hvert innså man også viktigheten av forsvarets forhold til regjeringen og folket.

Angrepet 9.april var med på å prege etterkrigsplanleggingen. Ikke bare i den forstand at man trengte å bli bedre utrustet og bedre beredskapen, men også å skape et tillitsfullt forhold til regjeringen og landets innbyggere. En større oppslutning rundt forsvaret skulle føre til at forsvarsapparatet ikke skulle forfalle, slik det tidligere hadde gjort.⁷⁶

Utvalget påpekte også det sikkerhetspolitiske bildet hvor Tyskland og Sovjetunionen dominerte trusselbildet. Det var ikke lenger aktuelt å beholde nøytralitetspolitikken og Norge måtte i fremtiden velge sine allierte på forhånd, og binde seg til nasjoner med felles idealer og økonomiske interesser med det strategiske hensyn i bakhodet.

I utvalgets innstilling blir en småstats militære begrensninger implisitt anerkjent og behovet for hjelp utenfra ble sett på som nødvendig. Etter krigen ville ikke Norge alene ha økonomi til å bygge opp et sterkt forsvar mot et nytt angrep.⁷⁷

⁷⁴ Flyvåpenet sorterte under hærens flyvåpen og marinens flyvåpen.

⁷⁵ Holst 2008, s. 49.

⁷⁶ Ibid. s. 51.

⁷⁷ Ibid. s. 44.

4.3 Overtakelse av fort og anlegg

Ved utgangen av mai 1945 disponerte Distriktskommando Sør følgende styrker:

- Bataljon VIII av polititroppene minus to kompanier, sjef major HJ Hanekamhaug.
- Fallskjermkompaniet.
- Ca. 3500 MILORG soldater.

Etableringen av vaktavdelinger ble raskt satt i gang, og innkallingene til DKS var ute medio juni. Den 17 juli var vaktbataljon II/DKS klare på Gimlemoen. Våpen var en stor utfordring for vaktavdelingen, som til dels tok i bruk tyske våpen. 13 juni ble det bestemt at de norske styrker på Odderøya (Kystartilleriet) måtte bruke tyske våpen. Vaktbataljon II/DKS bestod opprinnelig av stabskompaniet på Gimlemoen, ett geværkompani i Mandal, ett på Evjemoen og ett i Arendal.⁷⁸

Etter krigen ble det diskusjoner om Gimlemoens fremtid, ettersom byens innbyggere ønsket tilgang til plassen. Regimentsjefen argumenterte sterkt for at leiren måtte beholdes. Etter at rekruttskolevirksomheten ble lagt ned i 1946, gjennomførte Marinen et par rekruttskoler frem til 15. mai 1947. 12. august samme år inntok Befalsskolen for Infanteriet leiren, og hadde tilhold her frem til 1963, da den flyttet til Heistadmoen.⁷⁹

Etter frigjøringen ble Agder Infanteriregiment nr. 7 satt til å administrere Evjemoen, men det var først og fremst Bergartilleribataljon nr. 1 som kom til å bruke leiren. Leiren ble ellers brukt til repetisjonsøvelser og diverse samlinger.⁸⁰

Da tyskerne i sin kapitulasjonsbetingelse i 1945 bekreftet at de ville være borte fra alle kystartillerianlegg innen 11.mai kl. 24.00 ble det oppsatt et effektivt vakthold på fortet ved hjelp av hjemmestyrkene og frivillige mannskaper. Vaktstyrkene hadde følgende prioriterte oppgaver: Overtakelse av anlegg, vakthold og sikring, fjerning av landminer og ivaretagelse av tysk materiell. Når det kom til Randøya, og en rekke andre militære anlegg, var minerydding øverst på agendaen. Tyskerne hadde lagt ut til sammen 1982 miner på Randøya under krigen. Under arbeidet med å destruere minene blir en tysk soldat drept og to lettere skadet, og 29.juni 1945 er Randøya fri for miner. Kanonene som siktet ut fjorden var her

⁷⁸ Gundersen 2005, s. 158.

⁷⁹ Gundersen 1998, s. 245.

⁸⁰ Ibid. s. 251.

demontert allerede i juni 1944, men man fant store mengder tysk materiell som var nyttig å ta vare på.⁸¹

Da tyskerne kapitulerte i mai 1945, var det hjemmestyrkene med hjelp fra frivillige som tok kontroll over Odderøya. Denne gruppen ble noe senere supplert med 32 nye mannskaper som skulle hjelpe til med oppdragene som lå foran dem etter den tyske kapitulasjonen.

Hovedoppgavet etter krigen på Odderøya var det samme som på Randøya, minerydding. I løpet av krigen hadde tyskerne utplassert 3870 miner på øya. I løpet av juni 1945 ble, ved hjelp av tyske krigsfanger, mineoppryddingsarbeidet fullført.⁸²

For Kjeviks del tok det noen dager etter kapitulasjonen før flyplassen formelt var overtatt av allierte styrker. Avvæpningen av tyskerne foregikk på en korrekt og ryddig måte, men da okkupantene måtte rydde miner og demontere militært utstyr, gikk det noe tid før de siste tyskerne forlot Kjevik. Store mengder bomber og lignende ble sprengt i stykker eller brent, og i ukesvis var luften over Kjevik dominert av sort røyk.⁸³ Det var de samme oppgavene med blant annet minerydding og bortkjøring av ammunisjon som Royal Air Force fikk ved overtakelsen av Lista flyplass.

Den 12. mai 1945 ankom britiske styrker Kristiansand, og samme dag ble det norske flagget heist av Hjemmestyrkene på Møvik fort. Deretter overtok norske kystartillerister kontroll over fortet, og i august 1945 ble det talt opp 1453 granater til 38 cm kanonene og 2700 granater til 8,8cm luftvernkanonene. Også på Møvik var det tyske krigsfanger som ble satt til minerydding under norsk og britisk ledelse. I forbindelse med mineryddingen ble tre tyskere drept og tre såret. Flere tyske krigsfanger blir i Norge og andre vesteuropeiske land brukt som arbeidskraft i forbindelse med opprydding og gjenoppbygging, og de siste blir satt fri i 1948.⁸⁴

Også ved de tyskbygde fortene Laksevika og Beltevika på Flekkerøy var det Hjemmestyrkene som fikk de første oppgavene ved overtakelse. Rydding av miner sto øverst på agendaen, og det ble benyttet tyske minekart i oppryddingen. Det hendte at det var lagt ut flere miner enn kartet antydte, noe som førte til ulykker også på Flekkerøy. Ved Beltevika ble

⁸¹ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 134.

⁸² Ibid. s. 178.

⁸³ Bakken, Jæger & Krageboen 1989, s. 17.

⁸⁴ Wrånes 2021, s. 166-168.

ingen drept, men i forbindelse med mineryddingen på Laksevika ble flere tyskere drept. Det ble antydnet 6-7 mann, men tallet er neppe så høyt.⁸⁵

Mineryddingen ved Urheia fort i Risør ble fullført den 19. juli 1945, og her måtte én tysker bøte med livet, mens to ble lettere skadet. Ved Sandvikodden fort i Arendal var opprydningsarbeidet av de 4542 minene ferdig 14. juli 1945, og det ble ikke meldt om noen ulykker i den forbindelse.⁸⁶

I perioden 1945-1947 var Marvika i bruk av den tyske marine til opprydding av minefeltene i Skagerrak og Nordsjøen. Da tyskerne var ferdig med oppryddingen i 1947 ble Marvika prioritert som verkstedsvirksomhet med vedlikehold av minesveipere og hjelpefartøyer. Norske fartøyer utførte kontrollsveiping etter at tyskerne var ferdig. De tyske minesveiperne var enten underlagt den britiske marine eller de nasjonale marinemyndigheter hvor sveipingen foregikk. Kontrollen med minesveipingen i norske farvann ble overført til Den norske marine 15. juli 1945 og delegert til Marinekommando Sørlandet.⁸⁷

4.4 Plan for en første reising av Norges forsvar (Treårsplanen av 1946)

Treårsplanen arbeidet med å reise et militært beredskap i landet, omhandlet de større linjene i gjenreisningsarbeidet. Den norske forsvarsstrategien i et lengre perspektiv skulle utarbeides av Forsvarskommisjonen, men grunnet arbeidets omfang tok treårsplanen for seg de viktigste spørsmål i den neste treårsperioden.⁸⁸

I 1945 ble Norge medlem av FN, noe som gav håp om en fredelig fremtid for landet. I planen for første reising av forsvaret i Norge ble den utenrikspolitiske situasjonen og de sikkerhetspolitiske truslene drøftet. Selv med opprettelsen av FN, kunne en ikke se bort ifra spenningsforholdet som oppstod mellom øst og vest, og dermed var ikke FN i seg selv en garantist for fred. Norge lå i grenseland mellom øst og vest, og innehadde en viktig strategisk plassering⁸⁹. Med den daværende trusselsituasjonen måtte Norge gjenreise et forsvar, hvor man gikk ut ifra at det verste scenarioet kunne inntreffe. Da i kraft av en ny storkrig, eller at Norge skulle havne i skvis mellom USA og Sovjetunionen.

⁸⁵ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 265.

⁸⁶ Ibid. s, 292-299.

⁸⁷ Ibid. s, 42 & 74.

⁸⁸ St. mld. Nr.32/1945-46

⁸⁹ Ibid.

Selv med utviklingen av nye våpen, hvor den strategiske plasseringen kan reduseres i den forstand, var det uansett viktig med et sterkt forsvar i Norge. «Et forsvarsløst område imellom stormaktene er egnet til å skape usikkerhet, først og fremst for landet selv, men også i den alminnelige internasjonale situasjonen».⁹⁰ Først og fremst skulle det norske forsvaret ha i oppgave å være fredsbevarende. Utad skulle forsvaret vise at vi vil gjøre alt vi kan for å forsvare vår suverenitet, men det er nærmest utenkelig å forvente at Norge skal kunne forsvare seg mot en stormakt på egenhånd. Selv med økonomiske begrensninger i gjenreisningen av etterkrigsforsvaret, skulle Norge ha et sterkt og effektivt forsvar som kunne klare å holde stand mot en stormakt til man får hjelp av allierte.⁹¹

Da planen ble lagt frem den 13. september 1946 ble det fremmet fem forslag som blir sett på som nødvendige, og hvor det ikke er behov for å vente på forsvarskommisjonens utredning før tiltakene ble igangsatt. Forslagene var behovet for moderne forsvarsmateriell, bedre øvingsnivå på befal og mannskaper, bedre kontakt mellom sivile og militære myndigheter, et behov for desentralisert mobilisering og en velorganisert forsyningstjeneste.⁹²

For sjøforsvarets del, veide også de tunge erfaringene fra okkupasjonen tungt i planen. 9. april 1940, var marinens fartøyer spredt langs hele kysten i nøytraliseringsvakt. Sambandsnett mellom fartøyene og staben var også utilstrekkelige og dårlige.

Dette viste at det i fremtiden ble nødvendig å 1) ha lokale fartøysstryker tilknyttet Sjøforsvarskommandoene. 2) Fartøysstryker som kan operere som en taktisk enhet under én ledelse. 3) En betydelig utbyggelse av samband både på sjø og på land.⁹³ I den samme planen presenterte Sjøforsvarets overkommando hovedmål for marinen i etterkrigstiden. De to viktigste, og de som har preget marinens etterkrigsformål var invasjonforsvar og å forsvare de sjøgående kommunikasjonslinjene.⁹⁴

I forbindelse med treårsplanen i 1946, utarbeidet fungerende forsvarssjef, generalmajor Halvor Hansson et vedlegg som blant annet tok for seg militærstrategiske vurderinger når det kom til det skandinaviske områdets betydning for stormaktene. Selv om Norge ikke nødvendigvis ville bli trukket inn i en eventuell krig mellom stormaktene, måtte en regne med at Skandinavia ville bli en viktig scene i en potensiell krig. Et ønske fra Sovjetunionens

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid.

side var å etablere et luftforsvar i skandinaviske områder. Dermed kunne Sovjet flytte sine baser mot vest, og sikre utgangen til det åpne havet gjennom Skagerrak og kysten av Finnmark. Norge måtte forberede seg på muligheten for sovjetisk besettelse av Nord-Norge. Det samme scenarioet var også tenkelig for steder i Sør-Norge, og da særlig strekningen mellom Oslo og Jæren. For Agders del var det den umiddelbare nærhet til utløpet av Østersjøen og havnekapasiteten i Kristiansand og Arendal som gjorde at en så for seg en eventuell invasjon her. Samtidig hadde flyplassene Lista og Kjevik anledning til å ta imot de fleste flytyper.⁹⁵

Som en følge av treårsplanen ble Sørlandet Sjøforsvarskommando gjenopprettet i Kristiansand og Luftforsvarets tekniske skoler ble etablert på Kjevik flyplass. Det ble vektlagt nødvendigheten av å overta de ekstyske forsvarsinstallasjonene og tilhørende materiell. Odderøya fort var stilt i reserve før krigen og planen var egentlig å legge ned hele fortet. Med den nye sikkerhetspolitiske situasjonen i Europa ble dette derimot endret. Sjef for Marinekommando Sørlandet, Kommandør Gunnar Hovdenak poengterte hvordan Sørlandet var blitt det strategiske brennpunkt med sin umiddelbare nærhet til kontinentet og til Skagerrak hvor Europas to viktigste handelsveier møttes. Ifølge Hovdenak var Kristiansand den mest aktuelle kandidaten som marinebase og ville dermed få stor sjømilitær betydning. Odderøya pekte seg ut som den mest naturlige plasseringen av en kommandoplass, mye grunnet muligheten for å sprengte seg ned i bombesikre fjellanlegg.⁹⁶

4.5 Unneberg-utvalget av 1947

Ved den tyske kapitulasjonen, fantes det omkring 310 kystfort i Norge som tyskerne hadde etablert langs hele norskekysten. Fortene hadde vært bemannet av 65.000 mann, noe som betyr at Norge verken hadde økonomiske midler, eller personell til å overta alle fortene. I *Plan for første reising av Norges forsvar*, ble det bestemt at kystartilleriet skulle overta ca. 150, altså omkring halvparten, av okkupantenes kystfort. Dette var kun en foreløpig bestemmelse i påvente av innstillingen fra Forsvarskommisjonen.⁹⁷

I mars 1946 var antallet kystfort redusert til 131, men selv det antallet viste seg å være svært krevende å ivareta. 8. oktober 1946 ble oberstløytnant Thorleif Unneberg utvalgt til å være

⁹⁵ Gjeseth 2016, s. 28.

⁹⁶ Får Marinen beholde Odderøya? *Fædrelandsvennen* 03.09.1946.

⁹⁷ Fjeld 1999, s. 273.

formann i et utvalg som skulle bestemme kystfortenes videre skjebne. Utvalget må ses i sammenheng med Forsvarskommisjonen av 1946, og hadde følgende mandat:

1. Velge de anleggene som burde beholdes, og å angi hvilke som burde sløyfes, og i hvilken rekkefølge dette burde skje.
2. Foreslå hvilke anlegg og materiell som kunne beholdes og overføres til andre forsvarsgrener.
3. Legge frem et foreløpig arbeidsgrunnlag for forsvarskommisjonen.

Unneberg-utvalget foreslo at 98 av anleggene skulle beholdes, og de resterende skulle overføres til heimevernet. Før innstillingen ble behandlet av Stortinget, utalte sjefen for sjøforsvaret at det å beholde et slikt antall kystfort, ville være helt umulig med tanke på bevilgninger og personell. Forsvarskommisjonen av 1946 kom med sin innstilling i 1949, og foreslo at kystartilleriet skulle beholde kun 69 av de ekstyske fortene, mens 12 fort skulle bli bemannet av heimevernet så langt det lot seg gjøre.⁹⁸

Angående Agders strategiske betydning påpeker utvalget at fylket ligger i krysningpunktet mellom de to største internasjonale ferdselsveiene med Østersjøen – Skagerrak – Den britiske kanal til Atlanterhavet og Tyskerbukta – Nordsjøen. I en konflikt mellom øst og vest vil derfor området ha en meget stor betydning. En angriper østfra vil ha behov for et eller flere støttepunkter på Sørlandet for å skaffe seg flankeposisjoner mot kontraoperasjoner vestfra, mens en angriper vestfra vil sikre seg viktige havner til å støtte sine videre operasjoner.

Det norske forsvars oppgave ville være å hindre at en slik situasjon finner sted. En måtte også holde en eller flere av basene på Sørlandet for å motvirke fiendtlig inntrenging, og for å holde ferdselsveiene åpne for eventuelle forsterkninger. Kystartilleriets oppgaver i kommandodistriktet vil ha stor betydning for det samlede forsvar i Norge, og det var derfor viktig med en så sterk og effektiv utbygging som overhodet mulig.⁹⁹

Utvalget delte de ulike kystfortene opp i grupper ut ifra hvor på kysten de var plassert. For Arendalsgruppens vedkommende var blant annet Sandvikodden og Risør inkludert. Det påpekes at den tyske utbyggingen i dette område var relativt svakt, noe som tilsa at tyskerne så faren for invasjon i dette området for relativt liten. Utvalget konkluderer med at anleggene

⁹⁸ Ibid. s. 276.

⁹⁹ RAFA-3266 – Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0147 *Utvalget til behandling av Kystartilleriets oppsetning.*

i området skulle beskytte havneområdene i Arendal og Risør samt støtte til skipstrafikken. For Risørs vedkommende rapporterer brigadesjefen at anlegget her er av liten verdi da kanonene er fjernet og anlegget er frigitt og at anlegget bør sløyfes fra de videre planene for Kystartilleriet. Samtidig mener utvalget ut ifra erfaringene fra 9. april at heimevernsavdelinger burde settes i stand her for å hindre fiendtlige fartøy å innta byen.

Sandvikodden hadde med sin plassering den viktigste og største oppgaven med å sperre adkomsten til Arendal, derfor mente utvalget at det var nødvendig at fortet ble opprettholdt, og aller helst oppgradert med moderne av kanoner av 12 eller 15 cm. Utvalget prioriterte oppgraderingen til en viss grad, men mangelen på tilgjengelige kanoner gjorde det vanskelig.

Kristiansandsgruppen bestod av Odderøya, Møvik, Randøya, Beltevika og Laksevika. Den tyske utbygging viste tydelig at Kristiansand var den viktigste byen i det tyske invasjonforsvaret på Agder. Hvor tyskerne i hovedsak kun hadde satt opp støttepunkter rundt de større byene øst i landsdelen, dannet Kristiansand i realiteten østflanken i den tette utbyggingen av anlegg vestover på Agder.

For Beltevikas del ble det ikke foretatt noen befaringsgrunnet ishindringer. Utvalget påpekte at fortet var det eneste i gruppen som effektivt kan gripe inn i innløpet vestfra, og ble derfor nødvendig å beholde. Ved Laksevika, som skulle fungere som vestlig sperrebatteri i hovedinnløpet, ble det uttalt at beliggenheten var optimal for denne oppgaven og at fortet måtte videreføres. Utvalget påpekte derimot at kanonene var sakeskytende, og at anskaffelse av 2-3 nye hurtigskytende 15 cm kanoner ville effektivisere forsvaret herfra.

Ved Randøya var de tyske kanonene fjernet, og utvalget uttaler at «Et anlegg på Randøya er helt nødvendig for en effektiv sperring av hovedinnløpet. Et manglende anlegg her ville ellers gjøre forsvaret illusorisk.»¹⁰⁰ Med nye kanoner på Randøya, påpekte utvalget at fortet ville fremstå nærmest som et nytt kystfort. Derfor ble fortet høyt prioritert i videreføringen i det norske forsvaret.

Når det kom til Odderøya og Møvik fort blir det understreket viktigheten av en bakre forsvarslinje i Kristiansand. Med byens store betydning, var det ikke utenkelig at byen kunne bli utsatt for et overraskende angrep fra sjøveien kombinert med aksjoner fra luften. For Odderøyas vedkommende ble det pekt på at Kystartilleribrigade Sør allerede hadde montert

¹⁰⁰ RAFA-3266 – Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0147 *Utvalget til behandling av Kystartilleriets oppsetning.*

to 10,5 cm kanoner. Utvalget ytret også ønsket om å få et nytt 15 cm batteri, men da dette ikke kunne oppdrives, ble det foreslått å etablere et batteri med fire 10,5 cm kanoner. For Møviks vedkommende ble det vist til søsterbatteriet på Hanstholm hvor danskene hadde valgt å sløyfe sitt batteri i videre planer. Til tross for nødvendigheten av store mengder personell og store summer til vedlikehold, blir Møvik fort tatt med videre i Kystartilleriets oppsetning.

I Flekkefjordgruppen inngikk blant annet Nordberg og Marka, hvor deres viktigste oppgaver var å beskytte havnene i Flekkefjord og Lista samt flyplassen på Lista. Nordberg fort hadde i oppgave å forsvare det sørlige innløpet til Flekkefjord og flyplassen. Utvalget påpekte at både fortets stand og dets beliggenhet var tilfredsstillende i forhold til oppgavene. Det var også diskusjoner omkring flyplassens videre skjebne i det norske forsvaret, og utvalget mente Nordberg kun burde bli beholdt dersom flyplassen ble opprettholdt. Marka ble stemplet uegnet som kystartilleri, og ble anbefalt sløyfet i videre planer.¹⁰¹

Med dette utvalget velger man kun å beholde én tredjedel av de tyske kystfortene på landsbasis, og ved å beholde et slikt antall i Agder, er det med på å underbygge at Sørlandet er prioritert når det gjelder forsvaret av Norge i perioden rundt 1950-tallet. Dette er også beskrevet i regionale forsvarsplaner fra 1950-tallet, hvor man så for seg strekningen mellom Arendal og Stavanger som det mest sannsynlige stedet for en invasjon. På strekningen var det en rekke isfrie havner med god kapasitet, hvor en så for seg at Sovjet ville anlegge marinebaser for sine eventuelle fremrykninger videre vest. Samtidig fantes tre flyplasser som kunne bli brukt for samme formål.¹⁰²

4.6 Nyetableringer og oppgraderinger i perioden

Etter at tyskerne i 1944 hadde demontert kanonene til hovedbatteriet på Randøya, ble det etter krigen nødvendig for kystartilleriet å skaffe nye kanoner. Ifølge *Unneberg-utvalget* fra i 1947 var det ønskelig og nødvendig med 15cm kanoner fordi hovedbatteriet på Randøya spilte en viktig rolle i sperringen av hovedløpet inn til Kristiansand. På det daværende tidspunkt var ikke slike kanoner å oppdrive, og i istedenfor gikk man til anskaffelse av 3stk 10cm kanoner fra Grødem batteri ved Stavanger.¹⁰³

¹⁰¹ RAFA-3266 – Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0147 *Utvalget til behandling av Kystartilleriets oppsetning.*

¹⁰² RAFA-3266 - Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0134 *Forsvarsplan for Marinekommando Sørlandet 1956.*

¹⁰³ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 137.

Unneberg-utvalget som i 1947 hadde utredet kystartillerienes framtid, kom med forslaget om å beholde en stor del av de eks-tyske batteriene langs kysten. 98 av fortene skulle tilhøre Kystartilleriet, mens resten gikk til Heimvernet. Utvalget foreslo blant annet å beholde haubitsbatteriet på Odderøya. Selv etter å ha prøveskutt batteriet så sent som i april 1949, valgte man, til tross for utvalgets oppfordring, å fjerne batteriet på begynnelsen av 1950-tallet. I årene 1946/47 ble det montert to nye 10,5 cm kanoner i Mellombatteriet på Odderøya, og noen år senere var en tredje kanon på plass. Disse ble hentet fra Landehovde ved Mandal, og ble rapportert til å være i ikke alt for god stand.¹⁰⁴

I konseptene til forsvarsplanene av 1947 la Marinekommando Sør betydelig vekt på at det burde utplasseres hæravdelinger på Lista. Dette var ikke mulig med de styrkene man hadde til rådighet, men i 1949 regnet DKS med å ha utdannet to reduserte infanteribataljoner, ½ bergartilleribataljon og ½ luftvernartilleribataljon samt Heimevern. Kuppberedskapen¹⁰⁵ sto høyt på dagsorden ved Befalsskolen for Infanteriet. Skolen ble flyttet fra Vatneleiren til Gimlemoen i august 1947.¹⁰⁶

Under andre verdenskrig var det personell fra Royal Air Force som stod for utdanningen av norsk, teknisk flypersonell, mye grunnet flyvningen med engelske fly. Etter krigen måtte Norge selv ta hånd om utdanningen av teknisk personell. På Kjeller ble det etablert et teknisk skolesenter høsten 1945, hvor befal som hadde tjenestegjort under krigen ble satt til å gjennomføre opplæring. Det ble kort tid etter etableringen klart at Kjeller ikke hadde nødvendig kapasitet til å forholde seg til den økende utvidelse av skolevirksomheten. I 1946 ble den flytekniske og våpentekniske utdanningen flyttet til Kjevik, hvor den våpentekniske skolen flyttet videre til Lista i 1948.¹⁰⁷

4.7 Forsvarskommisjonens innstilling

Erfaringene fra 9.april og den teknologiske våpenutviklingen som hadde funnet sted under krigen, gjorde at norske myndigheter så nødvendigheten av å gjennomgå hele forsvarskonseptet med nye øyne.¹⁰⁸ Til å utføre dette, ble det den 3.mai 1946, foreslått å utnevne en forsvarskommisjon med følgende mandat:

¹⁰⁴ Ibid. s. 182-183.

¹⁰⁵ Med kupp menes et hurtig og overraskende angrep.

¹⁰⁶ Gundersen 2005, s. 177.

¹⁰⁷ Bakken, Jæger & Krageboen 1989, s. 10.

¹⁰⁸ Tjøstheim 1993, s. 13.

Departementet finner at kommisjonen på grunnlag av fellesprogrammet bør ha fritt mandat til å utrede spørsmålet om ordningen av forsvaret i Norge. Krigen har snudd opp ned på mange tilvante begreper innenfor militærstellet. Det gjelder nå å forme et norsk forsvar på grunnlag av krigens erfaringer – og under hensyn til den formodede utviklingen i krigsteknikken – uten å la seg binde av tidligere ordninger. Frihet i utgangspunktene er mer nødvendig enn noensinne. På den annen side er det nødvendig å tilpasse erfaringene på norske forhold og vår begrensede økonomi.¹⁰⁹

Forsvarskommisjonen ble oppnevnt av Stortinget 9. juli 1946 og bestod av 20 medlemmer. Elleve var oppnevnt av Stortinget og ni av regjeringen. Nestleder i Arbeiderpartiet, Trygve Bratteli, ble valgt som leder av kommisjonen. Stortingets utvalgte medlemmer ble utnevnt på politisk grunnlag og representerte partiene, hvorav seks fra Arbeiderpartiet og fem fra de øvrige partiene. Medlemmene oppnevnt av regjeringen skulle representere den faglige og administrative side. Her finner vi blant annet direktøren for Forsvarets forskningsinstitutt.¹¹⁰

Oberst Bjørn Christophersen ble utnevnt til forsvarskommisjonens hovedsekretær. Han var stabssjef for Forsvarets Overkommando i London under krigen, og var høyst involvert om planene om gjenreising av forsvaret allerede fra den tiden.¹¹¹ I kommisjonen er det oppnevnt 83 frittstående eksperter som har bidratt, hvor 35 av disse var offiserer med ulik grad.

Grunnen til dette er at kommisjonens mandat krevde betydelig militærfaglig bakgrunn, noe som var begrenset når det gjaldt ekspertise på sivil side den gang. Den nære kontakten med militære myndigheter, gjør at forsvarskommisjonen av 1946, skiller seg fra tidligere forsvarskommisjoner.¹¹² På grunn av Norges inntreden i NATO, gav ikke

Forsvarskommisjonen sin innstilling før i 1949. Selv om utformingen av forsvaret i etterkrigstiden skulle følge de nasjonale behov, ville alliansen ha stor betydning for forsvaret i Norge.¹¹³

Våren 1948 anslo Forsvarskommisjonen at Sovjet hadde 2000 flere fly i første linje nå, enn de hadde ved krigens slutt. Også den Sovjetiske marine ble kraftig utbygd, noe som betydde mye for Norges geopolitiske plassering. Basert på vestlig informasjon, ble kommisjonen også

¹⁰⁹ St.prp. nr. 1 Tillegg nr. 29/1945-46, Om oppnevningen av en forsvarskommisjon; s. 1.

¹¹⁰ Gjeseth 2016, s. 18.

¹¹¹ Forsvarsdepartementet 1949, s. 8.

¹¹² Gjeseth 2016, s. 18.

¹¹³ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 36.

informert om at Sovjet var i gang med å produsere spesialfartøyer for landgangsoperasjoner.¹¹⁴

Denne skremmende utviklingen gjør at Forsvarskommisjonen mener Norge må ta en ny overveielse av sikkerhetspolitikken, og sikte på NATO-medlemskap. Norge hadde begrensede økonomiske ressurser i 1949, og etableringen av et forsvar som alene kunne stå imot et militært angrep, var umulig både når det gjaldt økonomi og personell.¹¹⁵ Dette er én av flere faktorer som er avgjørende for at Norge går inn i NATO. Forsvarskommisjonen oppsummerer deres forpliktelser overfor organisasjonen med tre hovedpoeng:

- 1) *I fredstid* å opprettholde og utvikle sin individuelle og felles evne til å motstå væpnet angrep – ved selvhjelp og gjensidig støtte.
- 2) *I tilfelle av trussel* mot en parts territoriale ukrenkelighet å rådslå med hverandre.
- 3) *Ved væpnet angrep* mot en av dem å bistå den angrepne part ved å ta slike skritt som de anser nødvendige.¹¹⁶

Når Forsvarskommisjonen drøfter farene og mulighetene for en ny krig, er de opptatt av Norges geografiske beliggenhet. Norges territorium vil være av interesse dersom det oppstår en krig mellom øst og vest, og besittelsen av norske havner og flyplasser vil kunne spille en avgjørende rolle dersom det skulle oppstå en ny krig.¹¹⁷ Som tidligere scenarioer påpeker, var også nå strekningen mellom Arendal og Stavanger det mest sannsynlige steder for en invasjon i Sør-Norge. Hvor det tidligere kun hadde vært søkelys på hva Sovjet kunne få ut av denne strekningen, var det nå også i NATOs interesse å ha kontroll over strekningen for å kunne tilføre Norge forsterkninger i en eventuell konflikt.

Forsvarskommisjonen så også på mulighetene for at Norge kunne bli invadert via sjøveien, men konkluderer med at dette er lite sannsynlig da;

Mulighetene for lossing og videretransport av tropper og materiell vil i stor utstrekning være knyttet til våre havner og i det vesentlige være begrenset av deres kapasitet. For videre fremrykning av større styrker innover i landet vil det trengs et utviklet kommunikasjonsnett.¹¹⁸

¹¹⁴ Tjøstheim 1993, s. 32.

¹¹⁵ Ibid. s. 35.

¹¹⁶ Forsvarskommisjonen av 1946, Del 1, s. 34.

¹¹⁷ Forsvarskommisjonen av 1946, Del 1, s. 37-40.

¹¹⁸ Forsvarskommisjonen av 1946, Del 1, s. 40.

Kommisjonen peker også på at det er vanskeligere å holde en invasjon hemmelig på sjøen kontra for eksempel via luften. En sjøinvasjon vil også kreve mere planlegging og tid. Det norske forsvaret nedprioriterte sjøforsvaret til fordel for luftforsvaret grunnet den våpenteknologiske utviklingen, og fordi NATO-medlemskapet førte til at Norge og medlemslandene nå hadde bedre kontroll over sjøområdene.

Da Forsvarskommisjonen av 1946 fordelte ressurser til etterkrigsforsvaret, var det helt klart sjøforsvaret som kom dårligst ut. Dette var selvfølgelig skuffende for sjøforsvarets overkommando, som i planene fra London, og i treårsplanen, hadde hatt høyest prioritet sammen med luftforsvaret. Marinen uttrykte sitt ønske til kommisjonen om å opprette en mobil stridsgruppe som kunne ta opp kampen mot fiendtlig sjøinvasjon lenge før fienden nådde inn til kysten. Ønsket baserer seg på erfaringene fra 9.april, da man så at Storbritannias herredømme på sjøen ikke kunne stanse en tysk invasjon via Skagerrak.¹¹⁹

Forsvarskommisjonen fant ikke midler til å tildele marinen nye kryssere.¹²⁰ Norge var nå i en periode hvor det var nødvendig å fordele midlene mellom å gjenbygge landet, og å sikre oss mot ett nytt overfall. Hvor marinen ønsket å møte fienden ute i havet, la forsvarskommisjonen opp til at marinen skulle ha sin tilstedeværelse i kystfarvann. Dette førte til at marinen ble tildelt jagere¹²¹ i istedenfor de krysserne de selv hadde uttrykt et ønske om å få tildelt av kommisjonen.¹²²

Som en følge av den stadige nedprioriteringen av sjøforsvaret i etterkrigstidens planer, reagerte ledelsen i sjøforsvaret med kraftig skyts. I 1951 skriver sjefen for admiralstaben, kommandør Hovdenak, et brev til kongen. I brevet får han også støtte av sjefen for sjøforsvaret, viseadmiral Danielsen.

Danielsen uttaler at den øverste forsvarsledelsen ikke har sjøforsvarets tillitt på grunn av sin «manglende evne til å vurdere vår strategiske stilling og sjøforsvarets betydning i det strategiske helhetsbildet».¹²³ Danielsen poengterte også hvordan Sørlandet, uten et betydelig sjøforsvar, kunne bli invadert via Skagerrak kun i løpet av få dager. Dette minner en på at Norge er et langstrakt land, og med en begrenset økonomi etter krigen, ble det vanskelig å tilfredsstille alle forsvarsgrenene.

¹¹⁹ Børresen 1993, s. 189.

¹²⁰ Krigsskip med stor fart, bestykning og aksjonsradius. Eskorte og blokade.

¹²¹ Hurtiggående krigsskip i middels størrelse. Krigføring i luft, på- og under vann.

¹²² Børresen 1993: 190

¹²³ Børresen 1993: 190

4.8 Oppsummering

1940-tallet var preget av usikkerhet i Norge som en følge av den spente situasjonen mellom stormaktene og erfaringene fra krigen. Først og fremst handlet det om å summe seg etter okkupasjonen og krigens herjinger, og den første tiden gikk for det meste i overtakelse og vakthold av de militære anleggene tyskerne hadde bygget opp. Samtidig fikk en etablert en rekke utdanningsinstitusjoner, blant annet på Kjevik og Evjemoen. Også kystfortene på Randøya og Odderøya fikk nye kanoner i denne perioden, noe som vitner om at Agder hadde en viss betydning i det nye norske forsvarskonseptet.

For Agders del ble fylket høyt prioritert i denne perioden, da norske trusselvurderinger så for seg et potensielt angrepet liknende det en hadde sett 9. april 1940. Derfor velger Unneberg-utvalget å beholde flesteparten av anleggene etablert av tyskerne i landsdelen, mens man ellers i Norge ser en betydelig nedgang i antall anlegg som en følge av kommisjonens arbeid. Dette underbygger at Agder hadde en svært viktig rolle i norsk forsvarssammenheng i perioden 1945-1949.

Siste halvdel av 1940-tallet var i stor grad preget av det nasjonale bildet med gjenoppbygning av forsvaret og landets infrastruktur generelt. Foruten Unneberg-utvalgets anbefalinger om Kystartilleriet på Agderkysten og trusselvurderingene basert på tidligere erfaringer, var perioden også preget av Norges søken etter alliert hjelp. Det ble klart allerede under krigen at Norge ikke hadde økonomisk mulighet til å reetablere et troverdig forsvar som kunne motstå en ny stormaktsinvasjon, og at en var avhengige av alliert hjelp både i form av forsterkninger og materiell.

Med Norges innmeldelse i NATO i 1949, gikk en inn i en ny epoke av den norske forsvarstenkningen. For Agders vedkommende fikk NATO-medlemskapet store konsekvenser for forsvaret i landsdelen, og hvor en på 1940-tallet hadde blitt høyt prioritert, skulle nå det norske forsvarsfokuset flytte seg mot Nord-Norge.

Kapittel 5: En ny hverdag i NATO 1950-1959

5.1 Innledning

I dette kapittelet vil jeg vise hvordan Agders rolle i forsvaret av Norge endret seg ved midten av 1950-tallet. Ved å bruke kilder fra NATO-arkivet påpeker jeg hvordan Agder var en viktig del av det nasjonale og det allierte forsvaret tidlig på 1950-tallet, noe trusselvurderinger og

ikke minst nyetableringer og oppgraderinger gjennom NATOs infrastrukturprogram er med på å underbygge.

Fra midten av 1950-tallet fikk en de første tegnene på hvordan Agders rolle skulle endre seg i siste halvdel av 1950-tallet. Ved bruk av eksisterende forskningslitteratur og arkivmateriale fra Boyesen-utvalget vil jeg danne et bilde på hvordan og hvorfor dette skjedde. Det var en rekke faktorer som spilte inn da Agders rolle ble endret. Remilitariseringen av Vest-Tyskland og NATOs atomopprustning skulle vise seg å bli avgjørende da Boyesen-utvalget i 1957 leverte sin innstilling med planer for det norske forsvaret i årene fremover.

5.2 NATOs trusselvurderinger fra 1950

I et møte 24. april 1950, tar NATO for seg hvilke scenarioer som kunne bli aktuelle ved en eventuell sovjetisk invasjon mot noen av medlemslandene i alliansen. Dokumentet *The estimate of enemy capabilities and possible courses of action*, beskriver i detalj hvordan NATO så for seg eventuelle angrep mot Norge ville foregå. NATO så det sannsynlig at Sovjet ville angripe Norge med et «coup de main», et hurtig og overaskende angrep i luft og i sjø, mot havnene i Sør-Norge, samtidig som et angrep mot Nord-Norge ble igangsatt.

Et eventuelt angrep på Norge, kunne ikke ifølge NATOs trusselvurderinger skje før Sovjet hadde okkupert Danmark. Derfor mener NATO de mest sannsynlige scenarioene etter okkupasjonen av Danmark er:

- 1) Tvinge Sverige til å forbli nøytrale, og angripe Norge.
- 2) Angripe Sverige og Norge samtidig.

Det mest sannsynlige er at Sovjet vil bruke diplomatisk press og militære trusler for å tvinge Sverige til å forbli nøytrale. Basert på scenarioet at Sverige forblir nøytrale og at Sovjet har muligheten til å minelegge Skagerak og Kattegat, er det mest sannsynlig at Sovjet går til angrep på Norge ved Danmarks kapitulasjon.¹²⁴

Ved et slikt scenario, ville Sovjet utføre amfibie- og luftlandingsoperasjoner fra Danmark og Oslo. Samtidig ville Sovjet utføre en sekundæropersjon, hvor man ville angripe Narvik direkte fra Murmansk. Etter å ha fått kontroll over Oslo, ville de tatt i bruk veier og jernbaner for å sikre seg kontroll over byer som Trondheim, Bergen, Stavanger og Kristiansand. Fra

¹²⁴ The estimate of enemy capabilities and possible courses of action, 1950, s 32.

Narvik, ville man gå så langt Sør som man trengte for å skape et to-fronts angrep på Norge.

¹²⁵

Skjebnen til Sør-Norge var i stor grad avhengig av Danmark. Jo lengre Danmark kunne holde unna, des mer tid ville Norge få til å mobilisere sitt forsvar omkring de største byene i Sør-Norge. Norske myndigheter var delvis enige i denne trusselvurderingen. De var enige i at Sør-Norge var mest truet i den tidlige fasen av den kalde krigen, og hovedstaden og de store byene var mest utsatt i tilfelle angrep.¹²⁶

Norske myndigheter var derimot ikke fornøyd med hvordan NATOs nordflanke hadde prioritert forsvaret i Nord-Tyskland og Danmark. Særlig da det på starten av 1950-tallet, ikke virket sannsynlig at Danmark ville holde ut lenge mot et eventuelt sovjetisk angrep.

Nordmennene mente at Sør-Norge med Skagerrakkysten burde blitt Nordkommandoens hovedforsvarslinje mot et angrep sørfra. Så lenge NATOs trusselvurderinger ble rettet mot Sør-Norge, var det forsvaret her som ble prioritert. Dette resulterte i et meget svakt forsvar i Nord-Norge. Norske militære myndigheter arbeidet allerede tidlig på 1950-tallet med å oppjustere NATOs trusselvurdering også i forhold til Nord-Norge.¹²⁷

Sovjetunionen hadde militær kapasitet til å invadere Jylland og ta de danske farvann på veldig kort tid, noe som ville fått store konsekvenser for Sør-Norge. De mente at en eventuell sovjetisk invasjonsflåte måtte møtes ute på sjøen og ved kysten, hvor den var mest sårbar, før de fikk etablert styrker på land. De øverste lederne i sjøforsvaret fryktet at Sovjet ville erobre havner og flyplasser i Sør-Norge, og bruke dem som baser til å ta seg videre i Europa.

Dersom dette scenarioet skulle inntreffe, ville NATOs nærmeste forsvar være området mellom Orknøyene og Rogaland, slik som det hadde vært i de to verdenskrigene. En videre bekymring fra ledelsen er at dersom de sovjetiske ubåtene får fotfeste i Skagerrak, vil det være farlig for NATOs fartøy å operere i området, slik som det hadde vært med tyskerne under andre verdenskrig.¹²⁸

¹²⁵ The estimate of enemy capabilities and possible courses of action, 1950, s 33.

¹²⁶ Skogrand 2004, s. 36.

¹²⁷ Ibid. s. 36-37.

¹²⁸ Børresen 1993, s. 190.

5.3 Regionale forsvarsplaner

Akkurat som tyskerne legger nordmennene i sine planer fra tidlig 1950-tall opp til å forsvare Kristiansand langs en ytre front i Søgne/Greipstad i vest og i Tveit/Randesund i øst, med tilbaketrekning til indre forsvarsposisjoner nærmere byen. Den store forskjellen er ressursene, der tyskerne hadde langt flere soldater og mer materiell tilgjengelig enn nordmennene. I tillegg til kystfortene hadde tyskerne for eksempel en rekke mobile feltbatterier som støttet landfrontene rundt byen. Norske hærstyrker måtte be om artilleristøtte fra kystfortene på Odderøya, Randøya, Lakseviga, Belteviga eller Møvik. Her lå det en stor svakhet, fordi kystfortene under et angrep ville måtte prioritere sjømål foran landmål.

Det er tydelig at nordmennene med sine mindre styrker legger opp til en mer mobil/bevegelig krigføring, og oppholdende strid, der troppene skal trekke seg tilbake i retning av kjerneområdene i Kristiansand om de står i fare for å bli nedkjempet. Det ser ut til å ha ligget i kortene at en kapitulasjon eller å overføre styrker til andre deler av Norge, ikke var utenkelig om situasjonen ble for vanskelig. Tyskerne hadde en innbitt mentalitet der etablerte fronter som skulle forsvares til siste mann og påføre fienden størst mulig tap, selv om det førte til at de selv bukket under.¹²⁹

Det norske forsvarskonseptet for Kristiansand 1950-51 hadde mange likehetstrekk med det tyske. Geografi og infrastruktur i Kristiansand var samme som under krigen, selv om trusselbildet var endret, og det var de samme områdene som ble forsvart. Nordmennene hadde imidlertid færre avdelinger og mindre materiell enn okkupasjonsmakten, og la opp til en krigføring basert mer på mobilitet og oppholdende strid, der kystfortene sørget for artilleristøtte.

For Kystartilleriets del kom det en bekymring omkring mangelen på personell i 1952. I Agder konsentrerte en seg om å skaffe nødvendig personell til de fortene som beskyttet innseilingen til Kristiansand. Utover disse var Sandvikodden i Arendal kun satt opp med en beskjeden besetningsstyrke. En annen bekymring som ble reist, var det faktum at det personell som var

¹²⁹ RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0146 *Forsvarsplan base Kristiansand 1950/51*

tilgjengelig i området, var det ingen som var utdannet før 1940, og en måtte belage seg på yngre årsklasser utdannet fra 1940 og utover.¹³⁰

På tidlig 1950-tall var styrkene ved fortene i Agder pålagt beredskapsoppgaver, altså oppsatt til å ta imot kuppangrep.¹³¹ Dette ble en utfordring når en både skulle drive med effektiv utdanning og være i beredskap mot kupp samtidig. Med yngre personell samt mangel på personell ble det vanskelig å balansere mellom utdanning og beredskap, da fortene krevde døgnkontinuerlig vakttjeneste.¹³²

I tilfelle mobilisering var planene klare for en effektiv gjennomføring av denne. Personell skulle møte direkte på sitt utnevnte fort, hvor alt av utstyr, våpen og annet materiell var lagret. Kystartilleribrigade Sørlandet var oppmerksom på de store faremomentene ved lagring av materiell på fortene, men de sikringstiltak som var utført, ville gjøre det vanskelig for eventuelle sabotasjeaksjoner.¹³³

Under et sjefsmøte hos Sjefen for Sjøforsvaret i 1952¹³⁴ kom det frem at selv mange år etter Unneberg-utvalgets avgjørelse omkring kystfort, fortsatt hersket stor tvil om hvilke forsvarsanlegg som skulle beholdes og videreføres i Agder. Det ble etterspurt avklaringer særlig omkring kystfortene i Arendal. Byen hadde i trusselvurderinger blitt nevnt som en mulig invasjonshavn ved en eventuell krig, mens andre kystfort Øst og Vest for Kristiansand var ønsket med videre av lokale forsvarssjefer for å opprettholde et troverdig flankeforsvar. Forsvaret beholdt arealene ved de fleste eks-tyske kystfortene i Agder utover 1950-tallet, men driften og kostnadene var senket til det minimale.

I møtet ble Kristiansand beskrevet som et område med strategisk betydning for det nasjonale forsvaret. Grunnen til at det ble en nølende og usikker periode for Forsvaret på Agder var at Norges videre forsvarsstrategi var gjennom utarbeiding av Boyesen-utvalget. Norge var i denne perioden også blitt medlem av en forsvarsallianse, som førte til at den nasjonale strategien måtte tilpasses den internasjonale. som utvalget måtte ta stilling til.

¹³⁰ RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0138 *Orientering på Sjefsmøte 9. og 16. juni 1952.*

¹³¹ Plutselig og overraskende angrep, enten av en liten spesialtrent og vel-informert styrke, eller ved et lynoverfall som settes i stand mange steder samtidig.

¹³² RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0138 *Orientering på Sjefsmøte 9. og 16. juni 1952.*

¹³³ RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0138 *Orientering på Sjefsmøte 9. og 16. juni 1952.*

¹³⁴ RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0138 *«Sjefsmøte» hos Sjefen for sjøforsvaret 1952.*

Ledelsen for Marinekommando Sørlandet skisserer i 1956 de største utfordringene med forsvaret av landsdelen. Grunnet den geografiske nærhet til Østblokken, var det en betydelig invasjonstrussel både over sjøen og fra luften i åpningsfasen av en krig. Grunnet den store mengden trafikk av Sovjets handelsskip i havområdene utenfor landsdelen, kunne Sovjet sende invasjonsstyrker ut Østersjøen kort tid før et krigsutbrudd uten at det ville vekke for stor oppmerksomhet. De viser til hvordan sovjetiske fiskefartøyer trengte seg inn på norsk territorium på Vestlandet i januar 1956, og tegner scenarioet om hvordan dette også kan skje i Agder, da med stridskrefter like i bakhånd.

Da Kristiansand var tatt ut som endepunkt for konvoier mellom Storbritannia – Øst-Norge – Danmark, var byen med havnen det viktigste strategiske området i kommandoområdet. Også Marvika, Kjevik og Lista-området med flyplassen var av stor strategisk betydning. Når det kom til fiendens muligheter, listet Marinekommandoen opp scenarioet om et D-dags angrep med mindre styrker gjennom sjøen og/eller luften mot Arendal-Kristiansand og Lista-Lyngdal-områdene. Da alle de viktigste områdene i landsdelen lå langs kysten var det viktig for forsvaret å møte fienden så langt fremme som mulig, samtidig som en måtte tvinge fienden til å kjempe i et lende som gav fordelaktige muligheter for den som var underlegen i antall. Lokalforsvarssjefen Agder vil ikke ha stridsmidler til å møte et slikt skissert angrep. Derfor var en avhengige av hjelp utenfor kommandodistriktets grenser. Slik situasjonen var kunne de lokale stridskreftene kun være tilstrekkelige for mindre raids og vakt og sikring av de viktigste nøkkelområdene.¹³⁵

Tungt «ekstra» luftvern ble utover 1950-tallet et tema som ble diskutert mellom den lokale og den nasjonale forsvarsledelsen. Obligatorisk lett-luftvern var allerede etablert på kystfortene og flyplassene i landsdelen. I et møte for lukkede dører i Stortinget i 1953¹³⁶ blir en lokal forsvarsansatt sine bekymringer omkring mangelen av luftvernartilleri i Kristiansand diskutert. Han stiller spørsmål om byen med sine tilhørende festningsverk og havn ikke lenger er et nøkkelpunkt i den norske forsvarsstrategien. I 1951 stod Kristiansand som nummer 6 av 13 på prioriteringslisten, og som nummer 4 i 1952. At byen havner på listen kun bak tre byer i Nord-Norge tolker jeg som at Kristiansand på denne tiden var prioritert som et viktig nøkkelpunkt, men med Norges rolle i NATO og begrensede militære midler var det naturlig at byene i Nord-Norge kom øverst på prioriteringslisten.

¹³⁵ RAFA-3266-Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0143 *Forsvarsplan for Marinekommando Sørlandet 1956 (gjort gjeldende for 1957)*.

¹³⁶ *Møte for lukkede dører i stortinget 15. juli 1953*.

Det kan også nevnes at ved etableringen av Nike-luftvern mot slutten av 1960-tallet, ser NATO ut til å ha vurdert å plassere dette i et område omkring Kristiansand for å forsterke NATOs forsvarskjede i området mellom Danmark og Norge. Norske myndigheter var derimot ikke enige, og luftvern batteriene ble etter hvert etablert i områder rundt Oslo.¹³⁷ Det at NATO sannsynligvis vurderte Kristiansand som en aktuell plassering vitner om at byen var viktig i alliansens forsvarsplanlegging. Mye av dette bunner nok i Kristiansands rolle som alliert mottakshavn og muligheten for å etablere en marinebase ved Skagerrak dersom en konflikt ville bryte ut.

5.4 NATOs infrastrukturprogram og diverse nyetableringer og oppgraderinger i perioden

NATOs infrastrukturprogram har røtter tilbake til 1950, og var et militært fellesfinansiert byggeprogram i alliansen. Programmet omfattet etablering av blant annet rakettbaser, telekommunikasjonsnett, krigshovedkvarter, flyplasser, marinebaser og radarstasjoner. Prioriteringene skjedde i samråd med nasjonale myndigheter, og var avhengig av medlemslandenes brutto nasjonalprodukt. I Norge er mange fjellanlegg, radarstasjoner, marinebaser og flyplasser helt eller delvis finansiert gjennom infrastrukturprogrammet.

Formålet med infrastrukturprogrammet var å finansiere militære anlegg som var til nytte for alliansens fellesforsvar. En viktig forutsetning for programmet, er ønsket om standardisering fra NATOs side på tidlig 1950-tall. Basene som skulle ta imot allierte forsterkninger måtte oppfylle særegne NATO-krav.¹³⁸

En annen viktig forutsetning for NATOs infrastrukturprogram var Koreakrigen som brøt ut i 1950. Alliansens medlemsland bestemte etter krigsutbruddet at NATO måtte bygges ut til en tett integrert organisasjon med et felles kommandosystem. Tiltak for å samkjøre landenes forsvarsplanlegging og standardisering av våpensystemer og installasjoner ble satt i gang. Etableringen av infrastrukturprogrammet for utbygging av blant annet flyplasser, ammunisjons- og drivstofflagre, sambandssystemer og hovedkvarter var en direkte konsekvens av krigsutbruddet i Korea.

Koreakrigen førte med seg en av de største opprustningsperioder i Norge i fredstid. Forsvarsbudsjettet for perioden 1949-50 var på 322 millioner kroner, og i årene som kom

¹³⁷ Skogrand & Tamnes 2001, s. 234.

¹³⁸ Skogrand 2004, s. 205.

foregikk det en kraftig økning. Fra midten av 1950-tallet hadde forsvarsbudsjettet stabilisert seg på rundt 900 millioner kroner, noe som er en betydelig økning av budsjettene fra etterkrigstiden. I tillegg til det nasjonale budsjettet, fikk Norge også store tilskudd fra USA gjennom våpenhjelp og infrastrukturprogrammet. I perioden 1951-56 ble det brukt ca. 8,4 milliarder kroner til forsvarsformål i Norge, og av dette var det omtrent halvparten, 4,3 milliarder kroner, som var bevilget gjennom nasjonale budsjetter.¹³⁹

5.4.1 Nødsentral i Baneheia

Under den kalde krigen bygde det norske forsvaret en rekke nødsentraler rundt om i landet. Disse skulle tas i bruk i tilfelle krig, for å opprettholde kommunikasjonen dersom sambandsnettets skulle bli ødelagt av fienden. I perioden 1952-1955 blir det bygget en sambandssentral i fjell under Baneheia i Kristiansand. Denne er finansiert gjennom NATOs infrastrukturprogram, og var en del av planen «beskyttede koblingsentra». Hovedhensikten med anlegget er å huse alt terminalutstyr i forbindelse med de fellesfinansierte sambandsprosjekter som utgår fra Kristiansand, samt fungere som en nødsentral i tilfelle krig. Bunkeren ble bygget i to etasjer, i andre etasje skulle man oppbevare teknisk utstyr, mens man i første etasje skulle ha kobling og ekspedisjon av tale- og telegrafsamband.

Det militære riksbord for betjening av Kristiansandsområdet ble også lagt til denne bunkeren. Det ble også lagt opp til utvidelse av bunkeren, slik at alle militære linjesamband (også i krig) skulle kunne ekspederes eller kobles gjennom sambandssentralen. Etableringen av en nødsentral utdypes på følgende måte i 1952:

«Den nåværende rikstelefonstasjon vil ligge svært utsatt i tilfelle av krig slik at den lett kan ødelegges og vanskelig kan holdes betjent under alarmtilstand ...

Telegrafstyret antar derfor at det, både fra sivilt og militært synspunkt, ville vært fordelaktig å opprette en telefonsentral i den nye bunker i Baneheia, som i tilfelle av krig på kort tid kan ta inn mesteparten av langlinjenettet og nytte det for militært eller sivilt formål ...»¹⁴⁰

¹³⁹ Ibid., s. 256.

¹⁴⁰ RA-S-4219, Teledirektoratet, Beredskapskontoret D/Da/L0007/0003- Nato-finansiert sambandsinfrastruktur. 4. del. Nødsentral i Kristiansand. Prosjekt 446, 1952-1955.

5.4.2 Lista flyplass

Flyplassen ble i perioden 1954-59 utbygget til full NATO-standard. Formålet var at flyplassen skulle være en alternativ landingsplass for Stavanger lufthavn i tilfelle krig/mobilisering. Blant annet ble det bygget en helt ny hovedrullebane. Infrastrukturen ble også kraftig oppgradert. Etersom Lista ble utbygget som alternativ flyplass, ville den kun bli utsatt for sporadiske besøk i fredstid. Med sin beliggenhet og avstand til Oslo-området ville styrker herfra neppe kunne bidra kontinuerlig til forsvaret av hovedstaden. Derimot ville en styrket luftmakt her svekke mulighetene for fiendtlig fotfeste ved Skagerrakkysten.¹⁴¹ Lista fikk også en egen luftvern bataljon på mobiliseringsbasis som et ledd i forsvaret mot luftangrep.

Utbyggingen av flyplassen var uten tvil den største forsvarsinvesteringen i Agder under den kalde krigen. Fullfinansiert gjennom NATOs infrastrukturmidler, viste det hvordan flyplassen ble et viktig ledd i alliansens strategi. De konvensjonelle våpenlagrene som ble etablert ved norske flyplasser finansiert gjennom infrastrukturprogrammet kunne enkelt bli ombygget til å bli godkjent for lagring av atomvåpen i fredstid, noe som også gjaldt for Lista.¹⁴²

Ved «Øvelse-Lista» i 1955 ble atomvåpen for første gang «tatt i bruk» under en norsk feltøvelse. Da det ene laget hadde startet fremrykking mot Lista ble de avbrutt av det andre lagets detonasjon av en kjernefysisk bombe over Lyngdal. Noe senere ble det sluppet en atombombe over Konsmo-området, før en tredje ble detonert lengre inn i øvelsen. Øvelsen baserte seg på at allierte fly utenfor landets grenser ville utføre bombeangrepene, i tråd med Norges Atomstrategi. Konklusjonen fra øvelsen var at det var vanskelig og få et spesifikt atommål i landsdelen.¹⁴³

5.4.3 Luftforsvarets stasjon Møvik

På Sandviktoppen, like nord for Møvik fort, ble det i 1953 etablert et atomsikkert radaranlegg. Anlegget var underlagt Luftkommando Vestland, og det var 12. Kontroll og Varsling-skvadron som var stasjonert her. Deres hovedoppgave var å kontrollere og rapportere flytrafikken i området. Som en del av Norges nye anlegg under den kalde krigen,

¹⁴¹ Vengstad 2006, s. 30.

¹⁴² Skogrand & Tamnes 2001, s. 262.

¹⁴³ Ibid. 289-290.

var radarstasjonen hemmelig for folk flest, og var dermed sikret med piggråd og kontinuerlig vakthold. Radarstasjonen ble redusert til vedlikeholdsbasis allerede i 1963.¹⁴⁴

Et brev til Sjefen for Kystartilleribrigade Sørlandet viser at man startet arbeidet med radarstasjonen tidlig i 1951. Da var det tatt en endelig avgjørelse omkring stasjonens beliggenhet og det bygningstekniske arbeidet samt inngjerding av området kunne starte. Den 1 mars 1953 rapporteres det om at sprengningsarbeidene ved radarstasjonen nå er ferdig, og at støpe- og innredningsarbeidet kan gå i gang.¹⁴⁵

Det totale kostnadsoverslaget for radarstasjonen er estimert til 805.000 kr, og består blant annet av følgende:

- Underjordisk operasjonsrom inkl. elektriske installasjoner for lys, varme og ventilasjon.
- Inngangstunnel med sperremurer og luftverndør.
- Underjordisk aggregat- og transformatorrom.¹⁴⁶

Jeg har ikke funnet noen dokumenter som direkte kan knytte utbyggingen av denne stasjonen opp mot NATOs infrastrukturprogram, men det virker svært sannsynlig at anlegget i hvert fall delvis er finansiert gjennom programmet, da de fleste radarstasjoner i Norge bygget på denne tiden var det. Derimot, viser et NATO-dokument fra 1963, at radarstasjonen på Møvik var underlagt alliansens «organisering av operativ kommando og kontroll». Radarstasjonen på Møvik hadde i oppgave å rapportere i en innledende fase i en eventuell konflikt, før stasjonen på Kolsås ville ta over hovedkommandoen.¹⁴⁷

I forbindelse med at en snart går i gang med byggingen av radarstasjonen på Møvik mottar sjefen for Kystartilleribrigade Sørlandet følgende skriv datert 9. januar 1951:

En skal i samme forbindelse gjøre merksam på at en av spesielle radartekniske grunner har bestemt seg for å opprette en fjernvarslingsradarstasjon ved Beltevika på Flekkerøy på et område som disponeres av Kystartilleribrigade/Sørlandet. Anlegget omfatter bunker for radar/sender, mottaker, teknisk verksted og lager og forlegning

¹⁴⁴ Arnheim, Hafsten, Olsen & Thuve 1994, s. 210.

¹⁴⁵ RAFA-2938- Forsvaret, Luftforsvarets stasjon Møvik. *Ad: Utbygging av Møvik stasjon.*

¹⁴⁶ RAFA-2938- Forsvaret, Luftforsvarets stasjon Møvik. *Ad: Utbygging av Møvik stasjon.*

¹⁴⁷ NATO Online Archives, The integration of air defence in NATO Europe.

for 6-8 mann. Hertil kommer fortifikatorisk inngjerding. Denne radarstasjonen vil inngå som et viktig ledd i varslingsapparatet.¹⁴⁸

På radarfronten ble fjernvarslingsstasjonene i Norge innført i 1953, ved hjelp av britiske leveranser av den langtrekkende radartypen NT-960. Radarsettene ble montert på Randaberg, Måkerøy og den nye stasjonen på Flekkerøy. Fjernvarslingsstasjonen på Flekkerøy ble lagt ned allerede i 1956.¹⁴⁹ Slik jeg tolker kildene, må denne radarstasjonen ha fungert som et supplement til radarstasjonen på Møvik. Radarstasjonen har mest sannsynlig ligget på Brattåsen like ved Beltevika i de tre årene den var operativ.

5.4.4 Odderøya fort

Etter den andre verdenskrig ble Sjøforsvarskommandoen for Sørlandet gjenopprettet i Kristiansand. På toppen av Odderøya ble det tidlig på 1950-tallet bygget en underjordisk kommandoplass med operasjonsrom som skulle være krigshovedkvarteret for Sjøforsvarskommandoen. Allerede i 1948 blir det fremmet et ønske fra Sjøforsvarskommando Sørlandet om en ca. 650 m² stor kommandoplass i fjell på Odderøya til en estimert kostnad på 765.000 kr.¹⁵⁰

Dette inngår i en forsvarsordning i perioden 1949-55 som tar for seg bygningstekniske hovedoperasjoner i den nevnte perioden. For Odderøyas del kan også følgende utbygninger nevnes:

- Ny kaserne i betong for 200 mann (brukes av Sjøforsvarskommandoen i krig og som befalsskole i fred).
- Nytt magasin for flyttbare kanoner og lyskastere av betong.

En kommandobunker ble ferdigstilt i 1953 og bestod av blant annet operasjonsrom og ildledningssentral, hvor fortet ble ledet fra. Det nærliggende større fjellanlegget var hovedkommandoplass for hele Sørlandet sjøforsvarsdistrikt og hadde døgnkontinuerlig kontroll over kystfortene i distriktet. I mange år ble det tatt i bruk provisoriske løsninger når

¹⁴⁸ RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt, Fab/L0140 *Grunnforhold ved Luftforsvarets stasjon på Møvik.*

¹⁴⁹ Arnheim, Hafsten, Olsen & Thuve 1994, s. 209-210.

¹⁵⁰ RAFA-3266 – Forsvaret, Sørlandet Sjøforsvarsdistrikt, Fab/L0082 *Forsvarsordning i perioden 1949/55. Bygningstekniske hovedoperasjoner.*

det gjaldt kart, plott, statustavler og samband. Forholdene var langt fra optimale, men man fikk det til å fungere på et vis.¹⁵¹

5.4.5 Gråheia batteri

På den østre delen av Flekkerøy ligger Gråheia, ikke langt fra Laksevika fort. Med sine 33 meter over havet er det god utsikt over hovedinnseilingen til Kristiansand, Østergapet. I tyskernes bruk fungerte Gråheia som kommandoplass til fortet i Laksevika, samtidig som utgjorde en reservemulighet til ildledning på Møvik fort.

I 1952 ble det fremmet planer om å sette opp tre 15 cm kanoner på Gråheia, og i 1953 var dette justert til fire 10,5 cm kanoner. To av disse skulle stå i kasematter og ha i oppgave å bestryke minefeltet mellom Oksøy og Grønningen i Østergapet, mens de to øvrige skulle stå i åpen stilling for å beskytte landmål. Dessuten hadde man kanonene på Laksevika fort som kunne yte samme oppdrag som batteriet på Gråheia.

Batteriplanene på Gråheia havnet bak i prioriteringskøen da andre prosjekter på Randøya og Odderøya hadde prioritet i utbyggingen av Kystartilleribrigade Sørlandet på 1950-tallet. Planene om etablering gikk frem og tilbake utover 1950-tallet, og i 1955 ble det igangsatt og fullført arbeider med en 80 meter lang tunnel som skulle lede til de to kanonene som vendte ut mot Østergapet. Dette var dermed den eneste og siste utbyggingen en fikk av prosjekt Gråheia, da en noe senere valgte å bevilge midler til minesperringen i Vestergapet.

Det var også planlagt et fast minefelt mellom Oksøy og Grønningen, og Marinekommando Sørlandet og Kristiansand festning var enige om at en kanonbatteri på Gråheia ville utgjøre den beste løsningen for forsvaret av minefeltet. I tillegg ville et batteri her ha en gunstig beliggenhet med tanke på å yte effektiv sperreild tvers over hovedinnløpet til Kristiansand havn.¹⁵²

5.4.6 Randøya fort

I 1951 ble det plassert nye kanoner til hovedbatteriet på Randøya. Det ble hentet 4stk 12,7cm kanoner fra Nesje fort i Sognefjorden, og disse var på plass i 1951-53. Disse kanonene var av typen SKC/34 og var en del av de nye kanonene som ble produsert av tyskerne i mellomkrigstiden. Kanonene ble produsert av Skoda fabrikkene i Tsjekkoslovakia, og var

¹⁵¹ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 201.

¹⁵² RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0145 *Batteri Gråheia*.

opprinnelig utviklet til å brukes om bord i tyske fartøy. En skuddtakt på 6-8 skudd i minuttet var overkommelig med god betjening, og med en maksimal rekkevidde for sprenggranaten på 17 400 meter, var dette en klar forbedring i forhold til de tidligere kanonene. Disse 12,7cm kanonene ble stående på Randøya fort helt fram til 1999.¹⁵³

I 1954 ble det etablert et fjellanlegg på Randøya. Dette skulle huse sambandsinstallasjoner, ilddelingssentral og operasjonsrom. I operasjonsrommet ble de aller viktigste beslutningene tatt, og rommet var under beredskap døgnet rundt. Ved strid ville det vært 12-14 personer i rommet, hvilket er full bemanning. Kommandosentralen spilte en stor rolle når det kom til sjøfronten. Dersom det skulle bryte ut i strid, ville fortsjefen befinne seg ved kommandopulten i operasjonsrommet, her hadde han full oversikt ved hjelp av blant annet et sjøfrontplott og en varslingsradarskjerm som viste situasjoner på sjøfronten ved hjelp av informasjon innsamlet fra nærliggende radarstasjoner. I årene rundt 1955 ble det investert i ny skyteradar og varslingsradar som gjorde at fortet nå var utstyrt med moderne instrumenter etter datidens forhold.¹⁵⁴

5.4.7 Kystradarkjeden

Kystradarkjedene var viktige for å overvåke kystfarvannet, og i 1954 ble det bygget tre kystradarstasjoner i Nord-Norge. Mot slutten av 1950-årene kom tre NATO-finansierte radarstasjoner i drift i Sør-Norge, henholdsvis Risør, Hisøy og Eigerøy. Våren 1960 ble Kystartilleriets stasjoner på Hvasser, Høyfjell og Fjell innlemmet i Kystradarkjede Sør. Stasjonene i Kystradar Sør opererte ikke på kontinuerlig døgnbasis, men var på beredskap og ble aktivisert ved behov. Derfor bestod det daglige gjøremålet, når det ikke var øvelser, i rutinekjøring og egentrening. For stasjonene i Agders vedkommende, var det Sørlandet Sjøforsvarsdistrikt som hadde kommando og det administrative ansvaret over radarstasjonene.¹⁵⁵

På Høyfjell, Flekkerøys høyeste punkt, plasserte tyskerne kommandobunkeren for kanonbatteriet på Møvik. Allerede i 1948/49 plasserte Kystartilleriet en ny søkeradar i en mindre bunker like ved siden av kommandobunkeren. Etter at kanonbatteriet på Møvik ble lagt ned 1958-1959, ble alt det ekstyske materiellet fjernet, og en ny radar ble plassert på Høyfjell. Det ble også etablert et operasjonsrom med nødvendig sambandsutstyr. Radaren på

¹⁵³ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 138.

¹⁵⁴ Ibid. s. 140.

¹⁵⁵ Terjesen, Kristiansen & Gjelsten 2010, s. 385.

Høyfjell hadde en rekkevidde på 46-55 km, men under gunstige forhold kunne Skagen og Nord-Jylland vises på skjermen.¹⁵⁶

På et operativt nivå var Sjøforsvarets stasjon på Høyfjell underlagt Forsvarskommando Sør-Norge, og skulle rapportere direkte til sjøoperasjonsrommet i Jåttanuten. Dersom det ble observert lavtflygende lufttrafikk, skulle dette rapporteres til Sjøforsvarets stasjon Mågerøy¹⁵⁷, som igjen rapporterte videre til Luftforsvarets varslingsorganisasjon. Besetningen på Høyfjell bestod av én stasjonssjef og seks menige radaroperatører. Den vanligste oppgaven deres var å plote sovjetiske marinefartøyer på inn og ut av Østersjøen i samarbeid med den danske radarkjede og nabostasjonen på Eigerøy utenfor Egersund. Mot slutten av 1950-årene ble det også etablert kystradarstasjoner på Hisøy og i Arendal. Disse hadde samme besetningsantall og operasjonsmønster som radaren på Høyfjell.¹⁵⁸

5.4.8 Skyteskolen for Kystartilleriet

I 1949 hadde skyteskolens bemanning økt til 3 offiserer, og med denne økte bemanningen samt at kursaktiviteten økte ble det klart at skolen måtte flyttes fra Oslo. Det var noen viktige kriterier som skulle oppfylles når skolen skulle flyttes. Det var viktig å finne en lokasjon som kunne gi gode undervisningsfasiliteter, det var viktig at man hadde batterier som var egnet for øvelse og skarpskyting, og at man allerede hadde en stående avdeling som kunne være til støtte for skolens virksomhet. Valget falt til slutt på Odderøya i Kristiansand hvor man allerede hadde etablert en stab på Kristiansand festning. Hovedgrunnen til at valget til slutt falt på Odderøya var at man i perioden 1901-1920 hadde hatt hele seks skyteskoler her, noe som utgjorde nærmere 50% av skyteskolene i løpet av denne perioden. Flyttingen fant sted i løpet av den første halvdel av 1953, og det første kurset blir gjennomført på Odderøya mellom september og oktober samme år.¹⁵⁹

Selv om Odderøya blir oppgitt som kurssted for skyteskolen, var det ikke alltid her elevene var i aksjon. Selv om mye av det teoretiske foregikk i undervisningslokalene på Odderøya, ble ofte de praktiske delene av kurset lagt til anleggene på Randøya og Flekkerøya. Tiden etter flyttingen var fredelig for skyteskolen. Selv når året ble 1956, da internasjonale kriser førte til krigsfrykt og skjerpet beredskap, forble tilværelsen på Odderøya relativt stille og

¹⁵⁶ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 58.

¹⁵⁷ Like utenfor Tønsberg, hadde ansvar for lavtflygende observasjoner i Sør-Norge.

¹⁵⁸ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 59-60.

¹⁵⁹ Ness 2001, s. 68.

rolig. Den største uroligheten som dukket opp på Odderøya var en liten feide mellom skyteskolen og Kristiansand festning, som ble løst raskt mellom de involverte partene.¹⁶⁰

5.4.9 Minesperringen i Østergapet

Gjennom NATO-medlemskapet fikk Norge omtrent 6000 miner og minefelt ble en vesentlig del av invasjonforsvaret til de viktigste havnebyene i landet. Minesperringen mellom Oksøy og Grønningen bestod av 200 uavhengige miner. Skinnegangen som ble brukt til forflytning av minene lå lagret i Marvika og selve minene lå lagret i fjellanlegget i Romleåsen (like ved Marvika). Utleggingen av de uavhengige minene var planlagt og øvd på til den miste detalj. Uavhengige miner vil detonere i det et fartøy passerer og ble lagt ut dersom situasjonen tilsa en invasjonsfare.¹⁶¹

5.4.10 Landforsvaret

I forsvaret etter andre verdenskrig var Heimevernet en nyskaping. De skulle operere med kort reaksjonstid, og hadde den viktige oppgaven med å sikre telthus, ammunisjonslagre og garasjer ved mobilisering. I starten av 1950-årene ble det igangsatt en storstilt bygging av telthus, garasjer og ammunisjonslagre rundt i distriktet, og disse arbeidene har pågått frem til vår tid. Krav om bedre sikring av lagrene og større sikkerhetsavstand for ammunisjon, har ført med seg stadige moderniseringer og nybygg. Til sammen hadde Agder Infanteriregiment nr. 7 omkring 35 forskjellige lagre som bestod av nybygg, ekstyske anlegg og leide lagre.¹⁶²

Infanteriets øvingsavdeling nr. 2 (IØ II) ble opprettet på Ulven i mars 1953, men ble beordret overført til Evjemoen allerede den 11. januar 1954. 24. mars 1954 rykker de første rekruttene inn på Evjemoen. Flyttingen førte med seg en storstilt utbygging av leiren. Utbyggingen konsentrerte seg om søndre del av leiren og skytefeltet, mens nordre del, etablert av tyskerne, ble forbeholdt repetisjonsøvelser.¹⁶³

5.4.11 Sjøheimvernet

Den 10. april 1953 ble det vedtatt å opprette et Sjøheimvern (SHV). Landet ble inndelt i ti Sjøheimverns-avsnitt. For Agders del var det SHV 82 som fikk i oppdrag å dekke kysten i de

¹⁶⁰ Ibid. s, 70-71.

¹⁶¹ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 65.

¹⁶² Gundersen 1998, s. 256.

¹⁶³ Ibid. s, 251.

to fylkene. Ved krigsberedskap rådet avsnittet over 536 personer som var underlagt operativ kommando av Kommandøren for sjøstridskreftene i Sør-Norge.

Hovedkommandoen for SHV-avsnittet skulle opprettes i fjellanlegget på Odderøya og omfattet 30 personer. I tillegg til Odderøya skulle det etableres kommandoplasser ved Arendal, Flekkerøy og Farsund. Avsnittet rådet over 18 forhåndsrekvirerte fartøyer hvor de fleste var fiskefartøyer. Mannskapene var utstyrt med Colt kaliber 12.7 mm til forsvar av fartøyene. SHVs hovedoppdrag var å sørge vokte over og rapportere om sjøtrafikk på kysten og ved innseiling til de viktigste havner. Under spesielle omstendigheter og ved ordre kunne også følgende oppdrag bli aktuelle:

- Minespeiding.
- Kureroppdrag.
- Transportoppdrag.
- Begrensede stridsoppdrag mot infiltrerende styrker i skjærgården.
- Delta i nærforsvar av egen stasjon.

5.5 NATOs atomopprustning og remilitariseringen av Vest-Tyskland

I 1954 ble atomvåpenstyrker stilt til rådighet for NATOs øverstkommanderende i Europa, noe som gjorde forsvaret av Europa mer troverdig. Den regionale styrkebalansen var ikke lenger i Sovjets favør, og muligheten for en hurtig sovjetisk okkupasjon av Skandinavia og de europeiske statene var minsket. Implementeringen av atomvåpen i strategien gjorde at en tenkte seg at en eventuell sovjetisk offensiv ville strande nærmest på startstreken.

Atomopprustningen var gjensidig, og NATO måtte regne med at også Sovjet ville ta i bruk atomvåpen som en del av sin krigføring i Europa.¹⁶⁴

Det var Koreakrigen i 1950 som førte til gjennombruddet for en remilitarisering av Vest-Tyskland. Norge var svært skeptiske til avgjørelsen som ble tatt av stormaktene i NATO, og argumenterte for at tiltaket ville provosere Sovjetunionen. Frykten for tysk militarisme og manglende demokratisk tenkning preget også Norges bekymrede tankegang. NATO på sin side så på denne tiden ingen mulighet til å forsvare et sovjetisk angrep mot Skandinavia, hvor den eneste muligheten til dette lå i å dekke Danmark og Østersjøutløpene. I NATOs øyne

¹⁶⁴ Skogrand 2004, s. 38.

kunne et angrep på Norge fra sørøst kun forsvares ved hjelp av en remilitarisering av Vest-Tyskland.¹⁶⁵

Ved midten av 1950-tallet, endret de norske forsvarsstrategiene seg. Norges medlemskap i NATO og opprustningen av Vest-Tyskland er viktige årsaker til dette. Sør-Norge var nå bedre skjermet, og NATO så det som realistisk å holde ut lengre i Danmark, Nord-Tyskland og Østersjø-utløpene ved en eventuell krig.¹⁶⁶ SHAPES¹⁶⁷ studie av 1954 regnet med at det ikke ville ligge noen invasjonstrussel mot Sør-Norge før etter tidligst 50 dager ved et krigsutbrudd.¹⁶⁸ Mot slutten av 1950-tallet var NATOs trusselvurdering blitt mindre optimistisk, hvor de nå senket antall dager for en invasjonstrussel til 30 dager.

Hovedbudskapet er imidlertid det samme, Trusselen mot Sør-Norge var kraftig redusert.¹⁶⁹

NATOs atomopprustning og opprustningen av Vest-Tyskland var det som gjorde det mulig å flytte det norske forsvarsfokuset mot Nord-Norge. NATOs evne til å utføre kjernefysiske angrep mot sovjetiske offensiver og muligheten for å holde Østersjø-utløpet gjorde at Sør-Norge og Agder nå ble sett på som et mindre realistisk mål for sovjetiske styrker.

5.6 Boyesen-utvalgets innstilling i 1957

Forsvarsprogramutvalget, gjerne kalt Boyesen-utvalget fremla sin innstilling den 11. juni 1955, og hovedinnholdet i denne ble vedtatt av Stortinget den 22. juni 1957. Deres mandat var å se på hovedretningslinjene i forsvarsplanleggingen i årene fremover. Det var også behov for å se på konsekvensene for det norske forsvaret i forhold til den justerte NATO-strategien og den militærteknologiske utviklingen.

Utvalget bestod Jens Boyesen som formann og Sivert A Nielsen som nestformann, begge fra Forsvarsdepartementet. Representanter fra Hæren, Marinen, Flyvåpenet, Forsvarsstaben og Forsvarets forskningsinstitutt utgjorde resten av utvalget.¹⁷⁰ Kystartilleriet, som ble hardest rammet av utvalget, var altså ikke representert. Da innstillingen ble fremmet i 1955 vakte den stor oppsikt, og debattantene reagerte på hvordan en kunne foreslå så grunnleggende

¹⁶⁵ Jølstad 1995, s. 7-8

¹⁶⁶ Skogrand 2004 s. 38.

¹⁶⁷ Supreme Headquarters Allied Powers Europe, årlige trusselvurderinger

¹⁶⁸ Gjeseth 2014, s. 25.

¹⁶⁹ Skogrand 2004, s. 38.

¹⁷⁰ RA-S-1005, Statsministerens kontor/O/L0001/0002 *Innstilling fra Forsvarsprogramutvalget*.

endringer i Forsvaret ved så kort tids arbeid. Det ble også stilt spørsmål om landets nasjonale forsvar nå hadde havnet i skyggen av NATO.¹⁷¹

SHAPEs vurderinger ble lagt til grunn av Boyesen-utvalget, og utvalget la vekt på at Sovjetunionen hadde fem stående divisjoner i områder som grenset til Nord-Norge. Rundt to tredjedeler av Sovjets marineflåte var samlet rundt Østersjøen og Nordishavet. I motsetning til i Nord, måtte de sovjetiske styrkene kjempe seg ut til åpent hav i Sør via Østersjøen. Dette forholdet ble kraftig vektlagt av utvalget, og ble et viktig premiss for innstillingen.¹⁷²

Som en konsekvens av Boyesen-utvalgets innstilling, ble nå Norges forsvar konsentrert rundt Nord-Norge, og Sør-Norge skulle forsvares av et samlet NATO-forsvar. Dermed ble en rekke kystfort nedlagt, og den stående beredskapen skulle konsentreres rundt Nord-Norge og Oslofjorden. For de største byene i Sør-Norge, ble det nå lagt opp til at havneforsvar og innløpsforsvar ved blant annet minefelt skulle prioriteres.¹⁷³

Utvalget førte også med seg endringer i utdanningen i forsvaret, tidligere hadde førstegangstjenesten vært utført ved hver enkelt festning. Mot slutten av 1950-tallet ble det opprettet to rekruttskoler for kystartilleriet, en ved Odderøya i Kristiansand og en på Hysnes i Trondheimsfjorden. Her fikk mannskapene en grundig opplæring, før de ble sendt videre for å gjøre unna resten av førstegangstjenesten ved beredskapsfortene i Oslofjorden og i Nord-Norge.¹⁷⁴

Etter utvalgets innstilling, kom sjefen for Forsvarsstaben, Generalløytnant Ole Berg, med en omfattende utredning. Hans hovedbekymring tok for seg Hæren i Sør-Norge, og ytret at prioriteringen av Nord-Norge ikke var så selvfølgelig som utvalget mente. Det var aldri noen tvil om at Sør-Norge ville lide mer enn Nord-Norge ved en eventuell invasjon grunnet de økonomiske og geografiske forholdene. Berg konkluderte med at kvantitet burde trumfe kvalitet når det gjaldt Hæren, da en reduksjon av Hæren i Sør-Norge heller ville øke faren for et angrep istedenfor å styrke Norges samlede forsvar.¹⁷⁵

For Luftforsvarets vedkommende, understrekte utvalget viktigheten av å ha spredde landingsplasser, slik at ikke hele flystyrken skulle bli slått ut i løpet av få døgn. For Agders del er Lista og Kjevik tatt med i utvalgets planer for landets forsvar i årene fremover. Lista er

¹⁷¹ Fjeld 1999, s. 280.

¹⁷² Gjeseth 2014, s. 25.

¹⁷³ Fjeld 1999, s. 280.

¹⁷⁴ Ibid. s. 286.

¹⁷⁵ Gjeseth 2014, s. 27-29.

allerede etablert som en alternativ flyplass med en del tilleggsanlegg. Kjevik hadde på denne tiden en rullebane på 1600 meter, og i forslag til forsvarsbudsjett 1955/56 var det foreslått en utvidelse av denne gjennom infrastrukturprogrammet. Utvalget pekte på at Kjevik først og fremst var nødvendig av hensyn til NATOs fellesforsvar for å kunne dekke opp tiltakene for å holde Danmark og å stenge sund og belter.¹⁷⁶

Oberst Thorleif Unneberg¹⁷⁷ mente at forslaget om å legge ned kystartilleriet langs sørlandskysten var uansvarlig sett i sammenheng med det nasjonale forsvaret. Samtidig var han enig i at invasjonstrusselen mot Sør-Vestlandet var betydelig redusert etter Vest-Tysklands medlemskap i NATO, men dersom den strategiske situasjonen skulle forandre seg, ville det blitt vanskelig å stable på beina et sterkt Kystartilleri-forsvar på kort tid. Utvalget gav ingen pekepinn på hva som skulle erstatte Kystartilleriet, og Unneberg påpekte at orlogsstasjoner, flyplasser, depoter og viktige havner og kyststrekninger ble lagt åpne for et invasjonforsøk over sjøen. På den økonomiske siden viser han til hvordan investeringene ved Kristiansand festning var såpass store at en effektivisering ved utbygging av skyts og fortifikatoriske arbeider var relativt overkommelig.¹⁷⁸

5.7 Massenedleggelse på Agder

Som en konsekvens av det militære fokusskiftet mot Nord-Norge, fikk en i Agder en rekke nedleggelse av Kystartilleriets anlegg. Samtidig gikk de fortene som ble foreslått opprettholdt over til mobiliseringsfort, hvor det tidligere hadde vært stående beredskap. På et nasjonalt plan ble omkring 20% av kystfortene lagt ned mot slutten av 1950-tallet.

I tiden rett etter andre verdenskrig var trusselen om et angrep fra luften det mest sannsynlige. Det var også sannsynlig at Sverige ville bli angrepet, og at en trussel fra den siden ville bli mulig over tid. Utover 1950-tallet endrer dette seg, da et angrep over sjøen virker som det mest sannsynlige. Gjenopprustningen i Tyskland i 1955, og opprustning av danske sund og belter, er avgjørende for at trusselen mot Sør-Norge avtar, og fokuset flyttes mot Nord-Norge.¹⁷⁹

I 1956 ble det utredet om Kystartilleriets målsetting, i den forbindelse tok Sjefsnemda på Sørlandet opp spørsmålet om fast bemanning ved enkelte fort på Sørlandet. Det gjaldt spesielt

¹⁷⁶ RA-S-1005, Statsministerens kontor/O/L0001/0002 *Innstilling fra Forsvarsprogramutvalget*.

¹⁷⁷ Da innstillingen ble fremlagt var han midt i prosessen med å tre av som sjef for Kristiansand festning. Han skulle tiltre som Generalinspektør og sjef for Kystartilleriet.

¹⁷⁸ Boyesen-utvalgets innstilling 1955. *Fædrelandsvennen* 30.07.1955.

¹⁷⁹ Gjeseth 2011 s, 168.

i Kristiansand og Stavanger, og ble begrunnet med det utsatte stillingen, spesielt ved en kuppssituasjon, Sørlandet hadde. Det ble videre argumentert for at reduksjoner av enkelte kystartillerianlegg i området ville kunne få store konsekvenser da Arendal og Egersund havn ville ligge åpne, samt at Lista og Sola flyplasser ville miste kystartilleridekningen.¹⁸⁰

I 1959 ble det vedtatt av Stortinget at Møvik fort skulle legges ned. Med hovedoppgave i å bekjempe mål på lang avstand og å beskytte landgangssteder langs kysten, utgjorde batteriet på Møvik en periode det viktigste kampleddet i forsvaret av Kristiansand. Da søsterbatteriet i Hanstholm ble nedlagt i 1951-52, ble ammunisjonen overført til Møvik. Den siste fullkalibrede skytingen fant sted i august 1951. Batteriet ble satt i reserve i 1954 og utdanningen av kanonbetjener tok slutt. I oktober 1957 ble det gitt tillatelse til å avfyre en siste granat ved fortet.¹⁸¹

Laksevika fort ble besluttet nedlagt i 1957, men Forsvaret hadde fremdeles bruk for området i noen år fremover. I ammunisjonslageret ble det av Kristiansand festning lagret ammunisjon, og i en kort tid også miner. Militært utstyr i brukbar stand ble overført til andre fort eller til lager på Odderøya eller i Marvika. Etter nedleggelsen tok Agder Heimevernsdistrikt 07 over området som gruppestasjon for Sjøheimvernet.¹⁸²

Nordberg fort var mobiliseringsfort for Kystartilleriet frem til 1958. Området ble da delvis overtatt av Luftvernartilleribataljon Lista, før Luftforsvarskommando Vestlandet overtok ansvaret. Det var i tiden etter andre verdenskrig usikkert hvilken våpengren som skulle overta fortet, men Kystartilleriet hadde hovedansvar frem til 1954, før det ble mobiliseringsplass.¹⁸³

Sandvikodden fort ble besluttet nedlagt i 1958. Selv om selve fortet skulle nedlegges, ble eiendommen foreslått beholdt i forbindelse med sikring og drift av kystradarstasjonen på området. Dette, sammen med at Heimevernet overtar en del av bygningsmassene, gjør at eiendommen blir tatt videre i forsvarets eie.¹⁸⁴

Forsvarsoppdraget for Distriktskommando Sørlandet var i 1952 beskrevet slik:

Å forsvare eget område med prioritet til kystområdet Kristiansand-Stavanger, samt sikre Sola, Lista, Kjevik i denne rekkefølge. Det var viktig at Stavanger og

¹⁸⁰ Ibid., s. 146.

¹⁸¹ Wrånes 2021, s. 169.

¹⁸² Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 277-279.

¹⁸³ Ibid. s. 308-309.

¹⁸⁴ Ibid. s. 293.

Kristiansand havn ble holdt åpne for eget bruk samtidig som en måtte hindre fienden å bruke havner og flyfelt i området. Å avgi styrker til Nord-Norge kunne også bli aktuelt.¹⁸⁵

Forsvarsoppdraget for DKS var omtrent det samme i 1959. De viktigste områder var Stavanger med Sola flyplass og Kristiansand med Kjevik samt Lista flyplass. Ved en eventuell tilbaketrekning, skulle det føres strid hvor målet var å påføre fienden tap samt å vinne tid til, og støtte en, alliert gjenerobring. Denne oppholdene striden skulle føres mot Setesdal og Sirdal.

Fra slutten av 1950-årene skjedde det en betydelig kvantitativ reduksjon av det norske forsvar. Således ble den mobiliserbare mobile felthær i tidsrommet 1958-63 redusert med nesten 23%. Alt det tunge luftvernartilleriet ble lagt ned, og Kystartilleriet ble betydelig redusert. Det skulle satses på bedre kvalitet, herunder innføring av rakettvåpen og hyppigere repetisjonsøvelser.¹⁸⁶

Med de påfølgende internasjonale krisene på tidlig 1960-tall, med U-2-nedskytningen, byggingen av Berlinmuren og Cubakrisen, var dette ikke et gunstig tidspunkt å redusere Hæren på. Østlandet var noe heldigere enn Sørlandet og Vestlandet, da de fikk rakettluftvern i form av NIKE. På Sør- og Vestlandet måtte man belage seg på at Luftforsvaret skulle holde luften fri for fiendtlige angrep.¹⁸⁷

Da Vest-Tysklands bidrag til NATOs fellesforsvar ble en realitet på midten av 1950-tallet, ble den umiddelbare trusselen mot Sør-Norge redusert, slik at en hadde bedre tid til mobilisering. Derfor ble det av Boyesen-utvalget foreslått at Brigaden i Sør-Norge skulle avvikles, mens Brigaden i Nord-Norge skulle utbygges i full skala. Kystartilleriet og Luftvernartilleriet skulle føres tilbake til henholdsvis Marinen og Flyvåpenet, og alt kystartilleri mellom Oslofjord og Narvik skulle nedlegges. Alt eks-tysk luftvernartilleri skulle nedlegges, mens batterier med amerikansk materiell skulle beholdes.¹⁸⁸

Ved inngangen til 1960-tallet var forskyvningen av de stående styrker fra Sør-Norge til Nord-Norge i gang. Faren for at det ville finne sted begrensede lokale kriger økte da en storkrig virket mindre sannsynlig. Å kunne mobilisere landforsvaret hurtig ble nå enda viktigere for

¹⁸⁵ Gundersen 2005, s. 189.

¹⁸⁶ Breidlid, Oppegaard & Torblå 1990, s. 227.

¹⁸⁷ Gundersen 2005 s, 196-197.

¹⁸⁸ Breidlid, Oppegaard & Torblå 1990, s. 229.

Sør-Norges vedkommende, men selv med full mobilisering var det åpenbart at antallet var begrenset.

I perioden 1945-1970 var Hæren den største norske forsvarsgrenen når det kom til antall hoder, avdelinger og staber. Budsjettmessig varierte det noe i denne perioden, men Hæren var uansett dominerende når det gjaldt norsk forsvarspolitik. Forsvarskommisjonen av 1946 underbygget Hærens viktighet, og tidlig på 1950-tallet ble dette reflektert i fordelingen av nasjonale bevilgninger. Fra midten av 1950-tallet til ut 1960-tallet ble Hæren mindre prioritert i forhold til Flyvåpenet og Marinen.¹⁸⁹

Ambisjonene under gjenoppbyggingen av Forsvaret var å etablere et landsdekkende militært forsvar, men fra midten av 1950-tallet ble Hæren, særlig når det gjaldt stående styrker av høy kvalitet, sterkere konsentrert i Nord-Norge. Hæren opprettholdt likevel en parallell struktur i sør og nord, og ambisjonene om et landsdekkende forsvar var til stede under hele den kalde krigen. I Hærens struktur og tenkning var det en stor grad av kontinuitet. Dette blir underbygget av at de første offiserene i etterkrigstiden hadde krigsskoleutdanning fra mellomkrigstiden. Nye anlegg ble også ofte plassert hvor Hæren tidligere hadde hatt aktivitet, da de strategiske vurderingene knyttet til geografiske forhold fremdeles gjaldt.¹⁹⁰

5.8 Oppsummering

Med NATO-finansierte oppgraderinger og etableringer på Agder gjennom infrastrukturprogrammet, ser en at landsdelen er av strategisk betydning for alliansens fellesforsvar. Særlig Luftforsvaret drar nytte av infrastrukturprogrammet, med en full oppgradering av Lista flyplass som alternativ landingsplass og radarstasjonen på Møvik som innlemmes i NATOs varslingsystem. Sammen med Luftforsvarets stasjon på Møvik, var også Kystradarkjeden viktige elementer i alliansens overvåking over sjø- og lufttrafikken. Etableringen av fjellanlegg på de to fortene i Agder som skulle videreføres, viser at NATO var av den oppfatning at Randøya og Odderøya var viktige brikker i kystforsvaret av Sør-Norge.

1950-tallet var preget av store svingninger når det gjaldt Agders rolle i forsvaret av Norge. I trusselvurderinger tidlig på 1950-tallet var antagelsen at sovjetiske styrker ville innta Norge fra sør. Danmark og Norge ville bli angrepet samtidig i form av amfibie- og

¹⁸⁹ Skogrand 2004, s. 273-274.

¹⁹⁰ Ibid. s. 273-274

luftlandingsoperasjoner. Disse operasjonene ville i all hovedsak foregå langs Skagerrakkysten og mot området rundt hovedstaden. Mot midten av 1950-tallet endret trusselbildet seg, da alliansen antok at Norge ikke ville bli angrepet før Sovjet hadde underlagt seg Danmark og områder i Nord-Tyskland. Dermed ble den videre forsvarsstrategien utarbeidet i sammenheng med trusselvurderingene om at Norge ville bli angrepet etter Danmark.

I tillegg til de endrede trusselvurderingene, er også NATOs atomopprustning og remilitariseringen av Vest-Tyskland viktige elementer når Norge kan flytte sitt forsvarsfokus mot Nord-Norge. Det at en fikk en sterk militærmakt nord på det europeiske kontinent, kunne Vest-Tyskland, i samarbeid med Danmark holde ut lengre slik at en umiddelbar trussel mot Sør-Norge ble redusert.

NATOs endrede forsvarsstrategi er også en viktig forutsetning for Boyesen-utvalgets innstilling fra 1957. Muligheten for å holde Danmark lengre samt en betydelig sovjetisk marine omkring grensen i nord, gjorde at utvalget anbefalte en betydelig utbygging av forsvaret i Nord-Norge.

Dette resulterer i at den stående beredskap konsentreres omkring Oslofjorden og Nord-Norge, og Agder fikk en sentral rolle omkring mobilisering og utdanning. For Kystartilleriets del førte dette til en rekke nedleggelse i Agder, og ved inngangen til 1960-tallet var det kun fortene på Odderøya, Randøya og Laksevika som var operative i landsdelen. For landforsvarets vedkommende ble det også satset på mobilisering, noe som førte til at Hæren ble kraftig redusert på Sør- og Vestlandet. Det skulle videre satses på et moderne havneforsvar med blant annet minefelt i de største og viktigste byene i Sør-Norge, samtidig med et mobiliserbart landforsvar og flyplasser tilrettelagt for allierte forsterkninger.

Kapittel 6: Forsvaret på Agder i et felles NATO-forsvar 1960-1965

6.1 Innledning

I dette kapitlet vil jeg gå inn på de siste fem årene av perioden jeg har valgt å analysere. Ved å bruke stortingsarkiver og arkivmateriale etter Sørlandet sjøforsvarsdistrikt vil jeg vise hvordan Kristiansand med opprettelsen av Krossodden fort blir en av flere byer i Sør-Norge i Kystartilleriets nye hovedsatsing med et moderne havneforsvar. I arkivmateriale fra sjøforsvarsdistriktet finnes også de bilaterale avtalene mellom Norge og Vest-Tyskland, da det ble inngått avtaler om etablering av tyske drivstofflagre på Sørlandet. Ved å bruke

eksiterende forskningslitteratur vil jeg vise hvordan disse avtalene var med på å påvirke den norske basepolitikken.

Ved å ta i bruk arkivmateriale fra Distriktskommando Sørlandet vil jeg vise hvordan landforsvaret i Agder var organisert og hva som var deres oppgaver i tilfelle krig. Her blir det også presentert fordeler og ulemper ved en eventuell krigføring i fylket som jeg vil presentere.

Agders rolle i forsvaret av Norge i denne perioden er preget av fokuset på mobilisering både i Sjøforsvaret og landforsvaret. Med utbygging av et moderne havneforsvar og tysk forhåndslagring i fylket, viser nå at Agder skulle belage seg på mottakelse av allierte styrker og forsyninger i årene fremover. Alliert hjelp var forutsatt av havnene og flyplassene i fylket var under norsk kontroll, og derfor var det nødvendig med faste forsvarsinstallasjoner i områdene. Med den teknologiske utviklingen fikk også forsvaret på Agder en viktig rolle i å overvåke både sjø- og flytrafikken i Skagerrak ved sine radarstasjoner rundt om i landsdelen.

6.2 Fokus på havneforsvar og etablering av Krossodden fort

Kystartilleriets målsetting av 1959¹⁹¹ gikk, etter faglige og økonomiske råd, inn for nedleggelse av en rekke kystfort som det ikke var forsvarlig å opprettholde. Det skulle vidresatses på en begrenset utbygging av anlegg konsentrert rundt Nord-Norge og Oslofjorden. I andre byer som var viktige for forsvarskampen, som Kristiansand, skulle det satses på havne- og innløpsforsvar med blant annet minefelt.

Etter at havneforsvaret ble et satsingsområde utover 1950-tallet, mottok Kystartilleriet et større antall amerikanske miner av typen Mk 1 Mod 0. I Norge ble det etablert 10 minefelt, og for Agders del falt valget på Krossodden fort ved Vestergapet.¹⁹² Det så lenge ut til at minefeltet skulle legges i Østergapet mellom Oksøy og Grønningen, men anskaffelsene var ikke tilstrekkelig for en minesperring med kontrollerbare miner her. En annen faktor som vippet det i Vestergapets favør, var den overhengende faren for at fienden ville forsøke å legge ut miner her og dermed stenge av innløpet til Kristiansand havn.¹⁹³

Minene som ble lagt ut i 1963 var magnetiske bunnminer som ble kontrollert fra land. Disse ble lagt i to minelinjer med henholdsvis 12 og 9 miner i hver gruppe. Hver mine bestod av

¹⁹¹ St. prp. Nr. 27/1959 *Om Kystartilleriets målsetting*.

¹⁹² Fjeld 1999, s. 339.

¹⁹³ RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0143 *Etablering av minefelt i Vestergapet*.

1600 kg TNT, og var plassert med ca. 45 meters avstand mellom seg.¹⁹⁴ To hydrofoner¹⁹⁵ ble plassert på utsiden av det ytre minefeltet, og viktigheten av å anskaffe to hydrofoner til det indre minefeltet argumenteres med at ubåter som kom inn Østergapet mest sannsynlig måtte gå ut via Vestergapet.¹⁹⁶

Det avstandsvirkende kontrollerbare minefeltet kunne også settes i «automatisk» modus, og da virke som et ukontrollerbart minefelt. Det var tre ulike scenarioer som kunne gjøre dette aktuelt:

- 1) At kontrollstasjonen rømmes/evakueres av en eller annen grunn.
- 2) At personellet av en eller annen grunn er ute av stand til å føre den fornødne kontroll med feltet, og derfor velger å slå over til «automatisk» for at minefeltet skal klare seg selv og virke som et uavhengig minefelt.
- 3) At den taktiske situasjonen tilsier at minefeltet skal slås over til «automatisk».¹⁹⁷

I de opprinnelige planene skulle bstrykningsbatteriet (2 stk. 10,5 cm kanoner) for minefeltet plasseres på fastlandet ved Hellevikneset. Herfra skulle det også gå kabler opp til sikte- og kontrollstasjonen som var planlagt etablert i kasematten på Møvik. Planene ble det aldri noe av, og i 1963 ble de to kanonene påbegynt montert i kasematter på Krossodden. Samtidig ble sikte- og kontrollstasjonen lagt til fjellanlegget på Krossodden fort.¹⁹⁸

Fjellanlegget og ammunisjonslager ble også lokalisert til Krossodden. Fortet var bygd nøkternt og som et rent stridsanlegg. Fjellanlegget på fortet ga forlegning til 54 mann og resten av krigsbemanningen, ca. 250 mann, måtte i en stridssituasjon innkvarteres i Beltevika. Fjellanlegget ble bygd i forbindelse med etableringen av fortet på tidlig 1960-tall og besto av to deler som var forbundet med en trapp gjennom råsprengt fjell.

Ved inngangspartiet til anleggets nedre del (hoveddelen) var det bygd en 1,2 meter tykk trykkvegg, med tilhørende sluser innenfor denne. I anleggets nedre del lå fortets rensestasjon sammen med forlegningsrom, operasjonsrom, radiatorom, telefonsentral, toalett og vaskerom. Maskinrommet lå også i nedre del og inneholdt dieselstrøm, nødstrømsaggregater og

¹⁹⁴ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 222.

¹⁹⁵ Mikrofon under vann som fanget opp lydbølger.

¹⁹⁶ RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0143 *Etablering av minefelt i Vestergapet.*

¹⁹⁷ RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0143 *Etablering av minefelt i Vestergapet.*

¹⁹⁸ RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0143 *Etablering av minefelt i Vestergapet.*

hovedtavle. I anleggets øverste del lå minekontrollstasjonen, ildledningssentral og optisk stasjon.¹⁹⁹

Etter at monterings skyting av batteriene hadde funnet sted i 1964, var det duket for den første øvelsen ved Krossodden fort. Ubåten KNM ULA ble stilt til disposisjon for Sørlandet sjøforsvarsdistrikt for å få en indikasjon på hvordan varslingsystemene virket mot ubåt. Hydrofonsystemet virket tilfredsstillende og en kunne tydelig merke ubåten på 600-700 meters avstand, mens lyden av propellslag ble godt hørbar på 300 meters avstand. Varslingen fra minene var derimot ikke tilfredsstillende under denne øvelsen. Det gjorde at en ikke visste når ubåten passerte minefeltet, og nøyaktig tid for utløsning av minene var umulig å avgjøre.²⁰⁰

Krossodden var siden opprettelsen kun fast bemannet med teknikere fra Sørlandet sjøforsvarsdistrikt, men med hyppige øvelser med både kanoner og minefelt kan det hevdes at fortet hadde en ganske høy mobiliseringsberedskap under hele sin levetid frem til slutten av 1990-tallet.²⁰¹

Som et ledd i det moderne havneforsvaret, ble det i 1960 montert tre nye 10,5 cm kanoner på Odderøya. To av disse ble montert i den gamle standplassen for mellombatteriet, mens den tredje ble montert ved det gamle østre batteri. Standplassene ble noe oppgradert, men kanonene stod i åpen brønn, noe som ikke var heldig med tanke på den våpenteknologiske utviklingen man var vitne til.²⁰²

På Randøya var det lite utvikling på materiellfronten på 1960-tallet. Bygging av kasematter til kanonene var oppe til vurdering, men ble aldri noe av. Det ville redusert skuddsektorene fra 360 til 70-80 grader, noe som ville gått utover fortets evne i innløpsforsvaret av Kristiansand.²⁰³

Fra 1963 og utover, var det kun Randøya, Odderøya og Krossodden som var operative kystfort i landsdelen. Beltevikka fort ble nedlagt i 1963 som en følge av etableringen av Krossodden. Disse var konsentrert rundt innseilingen til Kristiansand, noe som viser de tydelige konsekvensene av Kystartilleriets målsetting av 1959 med fokus på et moderne

¹⁹⁹ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 239.

²⁰⁰ RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fab/L0143 *Etablering av minefelt i Vestergapet*.

²⁰¹ Terjesen 2000, s. 92.

²⁰² Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 183.

²⁰³ Ibid. s, 139.

havneforsvar rundt de største byene i Sør-Norge som ved en eventuell konflikt skulle kunne ta imot allierte forsyninger og forsterkninger.

6.3 Tysk forhåndslagring i Agder

I 1964 ble det formelt undertegnet en avtale som tok for seg sjømilitære NATO-lagre i Sør-Norge mellom det vesttyske forsvaret og det norske Sjøforsvaret. Avtalen gikk på at Vest-Tyskland skulle lagre miner, ammunisjon og annet forsvarsmateriell ved baser i Sør-Norge. I Agder var det for det meste snakk om lagring av drivstoff, og sivile norske oljeselskaper inngikk avtaler om drift av anleggene. Tankanleggene i Agder var finansiert gjennom NATOs infrastrukturprogram, og oljeselskapene mottok en leiesum for å dekke driftskostnadene.

Avtalen har sitt utspring fra ønsker fra de vesttyske militære lederne. De geografiske forholdene i Nord-Tyskland førte med seg ønsket om å opprette en ny forsyningslinje i Sør-Norge. I tysk tenkning var Sør-Norge en naturlig bakre forsyningslinje for det tyske forsvaret, da særlig Marinen mest sannsynlig ville operere i Skagerrak og Nordsjøen i en krigssituasjon.

Norsk militærpersonell støttet det tyske ønsket da det var fagmilitært velbegrunnet, og fordi det kunne føre til et tettere samarbeid med den tyske marine når det kom til forsvaret av Norge. Den norske regjering gikk med på planene om utbygging, men i samsvar med den norske basepolitikken skulle lagrene være i norsk eiendom og stå i norsk nasjonal kontroll.²⁰⁴ Betingelsene er et bilde på norsk avskjermingspolitikk, med et ønske om å begrense tysk aktivitet i Norge og vektlegging av nasjonal kontroll.

Det vesttyske bidraget til forsvaret av Sør-Norge var en forutsetning for at den stående beredskap kunne konsentreres om Nord-Norge. Utbygging av forsyningslagre og tankanlegg ville også gi Norge større fleksibilitet i forsyningene, da alle NATO-sjøstridskrefter kunne benytte seg av lagrene i tilfelle krig. På det økonomiske plan fungerte tysk bruk av lagrene som en betingelse for at Norge videre skulle få infrastrukturmidler til utbygging i Sør-Norge.²⁰⁵

Spørsmålet om transporten av tysk materiell til lagrene i Norge skapte gnisninger mellom norske og vesttyske myndigheter i 1962-63. Fra Norges side ble det krevd at transporten skulle foregå med norske skip ettersom tyske skipsanløp i norske fjorder ville skape protester

²⁰⁴ Skogrand 2004, s. 224-225.

²⁰⁵ Jølstad 1995, s. 37.

som kunne gjøre forholdet til Vest-Tyskland problematisk.²⁰⁶ Her spilte nok erfaringene fra okkupasjonen inn, hvor mange hadde et traumatisk forhold overfor Tyskland.

Tyskernes planer utfordret basepolitikken med alliert militærvirksomhet i landet i fred. Forsvarssjefen poengterte at den nasjonale kontrollen over anleggene var med på å skape en grense overfor tyske myndigheter. Norges militære ledelse var først og fremst opptatt av tysk militær støtte i tilfelle storkrig. I fredstid kunne derimot samarbeidet virke mot sin hensikt og omfattende tysk aktivitet i Sør-Norge kunne øke faren for angrep samtidig med en unødvendig eskalering av konflikten.²⁰⁷

I Homsvika, syv kilometer sør for Mandal ble det bygget et tankanlegg til lagring av drivstoff for det tyske forsvaret. Anlegget bestod av to tanker på 4.840 m³ med tungolje og fire tanker på 4.840 m³ med gassolje. Tankene ble plassert i fjellanlegg, og det var oljeselskapet BP som inngikk avtale om drift av anlegget. Like ved Sandvikodden fort i Arendal ble det også sprengt inn oljetanker i fjell. Tankanlegget hadde samme kapasitet som det i Mandal, og også her var det BP som inngikk en driftsavtale.²⁰⁸

På Odderøya i Kristiansand ble det den 1. januar 1963 ferdigstilt et bunkringsanlegg. Den delen av anlegget som lå i fjellet ble bygget av SHELL med hjelp av NATOs infrastrukturprogram. Anlegget bestod av seks tanker med en kapasitet på 18.000 m³ og 70% av tankkapasiteten var forbeholdt militær bruk. Anlegget var opprinnelig etablert som følge av den danske marines behov. Danmark fikk aldri signert de nødvendige infrastruktur-dokumentene, og tankene ble aldri fylt opp for dansk regning.²⁰⁹

6.4 Styrker og svakheter ved landforsvaret av Agder

I et dokument²¹⁰ fra Distriktskommando Sørlandet, blir det beskrevet i detalj hvilke fordeler og ulemper en hadde ved å landforsvaret i Agder. Det er også gjort analyser på hvordan og hvorfor fiendtlige styrker ville angripe landsdelen, og hvordan Agder Forsvarsdistrikt organisere og drive sitt forsvar.

²⁰⁶ Ibid. s. 47

²⁰⁷ Ibid. s. 56.

²⁰⁸ RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fbf/L0319 *Bilaterale avtaler vedrørende sjømilitære NATO lagre i Sør-Norge.*

²⁰⁹ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 78.

²¹⁰ RAFA-3331- Forsvaret, Distriktskommando Sørlandet/Fec/L0934 *Distriktskommando Sørlandet. Geografiske og militærtopografiske forhold.*

Forsvarsmulighetene i Agder foruten de flate områdene på Lista, egnet seg godt for oppholdene forsvarsstrid. Fremkomstlinjene var enkle å sperre, og med støtte i vel forberedte stillinger ville det kunne ytes effektiv motstand. Landforsvarets hovedoppgaver var å yte sterkest mulig motstand mot invasjon, og deretter holde stand til hjelp utenfra var på plass.

Fremfor alt var det viktig å ta opp striden så hurtig som mulig ved å slå til når fienden var svakest, i landsettingsøyeblikket. Dersom styrkeforholdet var i fiendens favør, var oppholdende krigføring det viktigste oppdraget. Agder Forsvarsdistrikt hadde store områder å dekke, og måtte basere seg på følgende:

- Hardnakket forsvar av nøkkelområder ved kysten.
- Overvåking og sikring av områder hvor landsettinger ikke umiddelbart truer viktige forsvarsobjekter.
- Angrep med mobile hovedstyrker for å isolere og så de styrker som er landsatt.

I trusselvurderinger fra tidlig 1960-tall, ble det utformet scenarioer for hvordan et angrep på Sørlandet ville foregå. Ved et D-dags angrep så en for seg en landsetting i landsdelen fra sjøen og/eller luften av en styrke som kunne utgjøre mellom én og to bataljoner. Dersom Danmark ville bli nedkjempet først, ville det mest sannsynligvis bli iverksatt et angrep over sjøen kombinert med fallskjermoperasjoner. Ved et angrep på Sør-Norge ble det forestilt at styrkene i det første hovedangrepet ikke ville utgjøre mer enn to divisjoner, og av fallskjermtropper så en for seg ett regiment. Hvor mange av disse som var øremerket en invasjon på Sørlandet, var umulig å forutsi.

Trusselvurderinger så for seg tre mulige angrepsformer som fienden ville være i stand til å utføre mot Sørlandet. Et luftangrep kunne bli igangsatt for å sinke og hindre mobiliseringen i landsdelen, samtidig som det kunne svekke moralen betraktelig. Et kuppangrep med mindre styrker ville gjøre det mulig for fienden å etablere brohoder for senere innsetting av større styrker. Fiendens fordel ved et slikt angrep ville vært utnyttelsen av overraskelsesmomentet da angrepet kunne settes inn før mobiliseringen var påbegynt, og kunne derfor regne med lite motstand.

Et angrep på Norge etter at Dansk territorium var under kontroll, var det mest sannsynlige scenarioet, da fienden ville få et langt bedre utgangspunkt til å angripe Sørlandet direkte fra Danmark. Forsvarsdistriktet understreker at den regionale forsvarsplanleggingen ikke kan bygge på denne muligheten, da fiendens vurderinger og planer inneholder faktorer som ikke

kan forutses. Derfor la de til grunn alle de mulige angrepsmulighetene når det kom til forsvarsplanleggingen.

Hensikten med et angrep på Sørlandet ville være å sikre og få kontroll av utløpene fra Østersjøen og for å nøytralisere NATOs «Early warning system» i landsdelen. Følgende områder ble betraktet som viktige å forsvare i landsdelen:

- Kristiansandsområdet med sine vei- og jernbaneforbindelser, gode havner og Kjevik flyplass
- Lista med sin flyplass som var fullt utstyrt og moderne i henhold til NATO-standard.
- Arendalsområdet hvor en invasjon kunne føre til at forbindelsen mellom Sørlandet og Østlandet ble brutt, og flanken mot østlandsområdet med hovedstaden ble åpnet.

Agder Forsvarsdistrikt poengterte at Arendalsområdet som ga de beste landsetningsmulighetene fra sjøen og luften, var sjømilitært ubeskyttet og representerte en stor utfordring i forhold til forsvaret av området. Kristiansand og Arendal havn var de eneste havnene i fylket med havnekapasitet til å ta imot betydelige deler av en større invasjon over sjøen.

Anlegg og virksomhet under Sjøforsvarets kommando som er avgjørende for å sette Forsvaret på krigsfot ved et angrep måtte sikres mot fiendtlig infiltrasjon eller ødeleggelse. Ved et tidlig beredskapstrinn var avdelinger fra Heimevernet med en varierende styrke på 45-90 mann satt til sikringsoppdrag ved forsvarsanleggene på Agder. Dette gjaldt de tre kystfortene²¹¹ i Kristiansand, Marvika orlogsstasjon og de tre Kystradarstasjonene²¹² langs Agderkysten.

For landforsvarets del var det Agder Forsvarsdistrikt nr. 7 og Agder Heimevernsdistrikt 07 som var de viktigste brikkene i forsvaret av landsdelen. I tillegg var fellesinstitusjonene Krigskommissariat Sørlandet, Forsvarets distriktsingeniør Sørlandet og Forsvarets fellessambandsanlegg i Baneheia delvis underlagt Distriktskommando Sørlandet, og derfor en viktig del av de lokale forsvarsplanene. Infanteriets øvingsavdeling nr. 2 på Evjemoen var også underlagt Hæren og utdannet omtrent 3000 mann årlig til rekrutter i Infanteriet.

Agder-fylkets store utstrekning, gjorde at Forsvarsdistriktet så et stort behov for flere styrker i landforsvaret. Trusselbildet tilsa også at hovedfokuset burde legges fra Kristiansand og østover. Som en følge av dette foreslo en at Heimevernets personellstyrke i Agder måtte økes

²¹¹ Krossodden, Odderøya og Randøya.

²¹² Høyfjell på Flekkerøy, Hisøy og Risør.

med ca. 650 mann, hvor sjefen for Distriktskommando Sørlandet sa seg enig og Heimevernet i Agder ble overført 830 mann. Gjennom store deler av etterkrigstiden er det oppholdende strid som er i fokus for landforsvaret på Agder. Dersom et angrep ville funnet sted, måtte en stå imot fiendtlige krefter så lenge som mulig i påvente av nasjonale (hvis mulig) og allierte forsterkninger gjennom NATO.

6.5 Utbyggingsplaner av fort og anlegg fra 1965

I 1965 kom det en langtidsplan²¹³ for en videre utbygging av Sjøforsvarskommando Sørlandets fort i Agder. I de nasjonale planer er det foreslått at Odderøya fort oppgraderes, og at Gråheia batteri sløyfes fra planene. Den lokale sjøforsvarskommandoen tar opp at et batteri på Gråheia vil løse oppgaven som sperrebatteri for Kristiansand havn bedre enn hva Odderøya har mulighet til.

Dersom Odderøya fort skulle kunne løse de oppgaver det var tiltenkt måtte kanonene flyttes og et nytt batteri bygges, ifølge et kostnadsoverslag vil dette koste omkring 3 millioner kroner. Det nye batteriet skulle vært et såkalt tunnelbatteri med tre 10,5 cm sjøfrontkanoner. Tunnelbatteriet kom ikke høyt på prioriteringslisten da det allerede stod tre 10, 5 cm kanoner som kunne løse samme oppgave. Plasseringen av det eksisterende batteriet var derimot meget dårlig og hadde kanoner i åpne stillinger og ingen dekningsrom for batteripersonellet.

Ifølge beregninger ville en fullførelse av Gråheia batteri dreie seg om omtrent halvparten av hva et nytt batteri på Odderøya ville kostet. Det ble aldri noe av batteriet på Gråheia, og ei heller noe nytt kanonbatteri på Odderøya.

På Odderøya fort ble det også ytret ønske om ildstillinger for automatvåpen i nærforsvaret. Det fantes den gang ingen utbygde stillinger og prosjektet skulle innebære seks mitraljøre stillinger og åtte maskingeværstillinger til en kostnad av 170.000kr. I den tidligere utsprengte fjellhallen fra 1956/57 var det et ønske om å innrede denne som sanitetsbunker. Hallen kunne også brukes som tilfluktsrom, som var mangelvare på Odderøya fort.

For at Randøya fort skulle opprettholde sin stridsevne måtte det en betydelig fortifikatorisk utbygging til ifølge Sjøforsvarskommandoen. Prosjektet inneholdt følgende utbyggingsplan/utbedringstiltak satt opp i den prioritert de burde gjennomføres:

- a) Utbedring av dekningsrommene ved sjøfrontskanonene.

²¹³ RAFA-3266- Forsvaret, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt/Fbf/L0321 *Langtidsplan*

- b) Utbedring av fjellanleggets gamle del.
- c) Utbedring av vannforsyningen.
- d) Fullføring av fjellanleggets nye del.
- e) Bygging av ildstillinger for automatvåpen i nærforsvaret.
- f) Utbedring av kraftforsyningen.
- g) Bygging av dekningsrom for luftvern, lyskastere og nærforsvar.
- h) Bygging av piggråd hinder.

Prosjektets samlede kostnadsoverslag var på rett i overkant av 1,2 millioner kroner. De fleste av prosjektene ble sløyfet eller satt på vent og fullføringen av fjellanlegget var fremdeles ikke fullstendig fullført ved midten av 1990-tallet. På Odderøya var gjerdet i så dårlig stand at det var fare for stridsobjektene ved fortet.

Også på det nyetablerte Krossodden fort var det kun oppsatt gjerder rundt kommandoplassen, kanonene og peilestasjonen. For øvrig lå fortet åpent uten noe gjerde eller hinder av noe slag. Her var det også nødvendig med inngjerding i forbindelse med sikring av stridsobjekter, men også for å forsterke nærforsvaret ved fortet.

Nærforsvaret ved de ulike anleggene gjorde Sjefen for Sjøforsvarsdistriktet bekymret. Så sent som i 1965 bestod fremdeles sikringen av en del anlegg av piggråd gjerder oppsatt av tyskerne under okkupasjonen.

6.6 Regional forsvarsplan og mobiliseringsoppgaver ved Sørlandet sjøforsvarsdistrikt

Forsvarsplanen for Sørlandet sjøforsvarsdistrikt omfattet alle sjømilitære operative tiltak som skulle iverksettes for å forsvare landsdelen. Trusselbildet gjennom den kalde krigen beskrives slik av sjøforsvarsdistriktet:

I en eventuell konflikt i Nord-Europa vil det være svært viktig for en aggressor å sikre seg herredømme over deler av Norskekysten for derved å kunne kontrollere de nordlige havområdene Norskehavet, Nordsjøen og Skagerrak. Herredømmene over kystområdene mellom Stavanger og svenskegrensen er spesielt viktig som en plattform for angrep mot de andre nordsjølandene og for å kunne kontrollere ferdselen til og fra Østersjøen. Fiendtlige styrker er i stand til å gjennomføre alle former for aggresjon mot Norge, fra politisk og/eller militært press eller trusler, til åpen krig med eller uten bruk av kjernefysiske våpen og/eller kjemiske og biologiske stridsmidler.

Størrelsen på de luftlandete amfibiestyrkene støttes av luft- og marineenheter som antas å ville bli brukt mot Sør-Norge eller langs norskekysten, vil avhenge av den vekt fienden vil legge på området. Fiendtlige operasjoner i form av subversjon, sabotasje, spetznaztype-aksjoner og luftraids må påregnes. Disse vil ha til hensikt å ødelegge tyngre våpen, ammunisjonsdepoter, lagre, elektronisk kommunikasjons- og varslingsystemer samt kraftforsyninger.²¹⁴

Operasjonsordren i Sørlandet sjøforsvarsdistrikt fra begynnelsen av 1960-tallet og utover gikk ut på å overvåke og hevde norsk suverenitet samt motstå sjøverts angrep innenfor ansvarsområdet. For Sørlandets del var ansvarsområdet kyststrekningen i Agderfylkene og ut til territorialgrensen. Overvåkingen av Agderkysten var avgjørende og ble blant annet utført av Kystradarkjeden og Sjøheimvernet med sine rekvirerte sivile fartøyer.

Sikring og vakthold av viktige objekter var et viktig element i operasjonsordren ved et tidlig beredskapsnivå og skulle utføres av skoleavdelingene på Odderøya og Gimlemoen, Heimevernet og vernepliktige i førstegangstjeneste i Sørlandet sjøforsvarsdistrikt.

Etter mobilisering skulle minefeltet i Østergapet legges ut og det skulle utføres minesveiping av eventuelle fiendtlige miner i innløpene. Forsvarsmessig ble Kristiansand havn og innseilingen til Marvika sammen med bunkringsanleggene ved Arendal og Mandal gitt førsteprioritet. Ved bunkringsanleggene var det først og fremst Heimevernet som hadde ansvar for sikring av områdene, mens en fiendtlig invasjon av Kristiansand skulle forhindres av Randøya fort, Odderøya fort og Krossodden fort med minefelt i Vestergapet.

De sjømilitære styrker skulle bidra til å hindre et sjøvertsangrep mot landsdelen i samarbeid med de øvrige forsvarsgrenene. Ved slike fellesoperasjoner var det den regionale landmilitære sjef som hadde styring, og ved slike operasjoner kunne blant annet landforsvarsstyrker ha i oppgave å ødelegge kaier og losseutstyr, mens sjøforsvarsstyrkene hadde i oppgave å utføre taktisk minelegging og/eller senking av fiendtlige farkoster.

I Sørlandet sjøforsvarsdistrikt lå fredsbemanningen på omkring 200 mann. Ved en mobilisering i tilfelle krig skulle man i løpet av få timer ta imot i overkant av 3000 befal og menige som skulle sette fartøyer, fort og støtteavdelinger i kampberedskap.

Sjøforsvarsdistriktets hovedoppgave i fred var å øve for å kunne gjennomføre mobilisering i henhold til forsvarsplanene. Foruten skoleavdelingene Kystartilleriets rekruttskole og

²¹⁴ Johansen, Kristiansen, Marthinussen & Steinsland 2003, s. 52.

Skyteskolen for Kystartilleriet på Odderøya var ingen avdelinger oppsatt i fred. Nærværet av skolene gav en stor fordel i beredskapsplanleggingen, da mannskapene raskt kunne være mobilisert.

6.7 Oppsummering

Sjøforsvarskommandoens ønsker var ikke i takt med de nasjonale prioriteringene. Nå som Agderkysten var beskyttet av styrker i Vest-Tyskland og Danmark, ble de nasjonale bevilgningene konsentrert rundt den stående beredskapen i Oslofjorden og Nord-Norge. Etableringen av Krossodden fort med minefelt er dermed den eneste betydelige oppgraderingen som finner sted ved kystfortene i Kristiansand på 1960-tallet.

Med den vesttyske forhåndslagringen på Sørlandet blir rollen til Agder i norske forsvarsstrategier forsterket. Sørlandskysten skulle bli forsvart av et felles allianseforsvar og de tre gjenværende kystfortene hadde i oppgave å holde innløpet til Kristiansand havn åpen for allierte forsterkninger.

Forhåndslagringen er også et godt bilde på avskjermingspolitikken, da anleggene skulle være i Norges eie, for å begrense tysk aktivitet i landet. Erfaringene og den korte nærheten i tid til andre verdenskrig var med på å skape bekymringer blant flere for det nye samarbeidet mellom nasjonene.

Landforsvaret i Agder var konsentrert om de viktigste havnene og flyplassen i landsdelen. Hæren og Heimevernet skulle mobiliseres for å hindre fremrykning videre opp i landet og samtidig føre oppholdende kamp til en fikk allierte forsterkninger. Med Norges store areal var det vanskelig å ha et forsvar i beredskap i alle landets deler, og derfor var den stående beredskap konsentrert om Nord-Norge også i landforsvaret.

Utover 1960-tallet så en tydelig hvordan forsvaret på Agder måtte tilpasse seg NATO-medlemskapet, da sikring og forsvar av NATOs bunkringsanlegg i landsdelen var av høy prioritet. Samtidig så man nå også hvordan Kystartilleriets satsing på havneforsvar fra slutten av 1950-tallet ble iverksatt i praksis på Agder. Ved oppgraderinger på Randøya og Odderøya fort samt etableringen av minesperringen i Vestergapet med tilhørende Krossodden fort, hadde en nå et troverdig forsvarskonsept for å beskytte innseilingen til Kristiansand.

Kapittel 7: Konklusjon

Norge hadde tidlig på 1900-tallet vært pådrivere for nøytralitetspolitikken. Denne hadde fått seg en knekk med den tyske okkupasjonen av Norge under andre verdenskrig. Allerede i planleggingen av etterkrigsforsvaret under krigen ble det klart at Norge i det politiske landskap etter krigen, ikke ville klare å føre en nøytralitetspolitikk. Landet kom til å havne i skvis mellom stormaktene USA og Sovjetunionen og var avhengig av alliert samarbeid for å gjøre forsvaret av landet troverdig.

Konklusjonen i denne oppgaven er delt i to for å svare på de innledende problemstillingene. Tiden før og etter NATO-samarbeidet blir en viktig skillelinje for Agders rolle i forsvaret av Norge, noe som preger funnene i mitt arbeid.

Agders rolle i forsvarssammenhengen frem til innmeldelsen i NATO i 1949 er underbygget av Unneberg-utvalgets innstilling i 1945/46.

Agder utgjorde i perioden 1945-1949 en strategisk viktig sørflanke i forsvaret av Norge. I og med at fylket ligger ved Skagerrak, som Sovjet må gjennom dersom de skulle komme ut fra Østersjøen. I en stormaktskonflikt ville Agder ha stor betydning for konfliktens utfall.

Dersom det skulle komme et angrep østfra, ville fienden ha behov for å etablere støttepunkter langs Sørlandskysten for å hindre kontraoperasjoner vestfra. En eventuell angriper vestfra ville mest sannsynlig erobret havner langs Agderkysten for å sikre støtte til videre krigføring.

Forsvaret på Sørlandet ble prioritert da det norske forsvaret skulle sørge for at en slik situasjon ikke ville oppstå. For å hindre fiendtlig inntrenging i havner på Sørlandet var det vitalt at forsvaret klarte å holde basene i landsdelen. Opprettholdelse av forsvarsbasene var også viktig for å holde havneinnløpene åpne for å kunne motta eventuelle forsterkninger. Kystartilleriet hadde en viktig forsvarsoppgave i Agder, og dets forsvarsevne i landsdelen var viktig for det samlede forsvar i Norge.

Tyskerne etterlot seg 310 kystfort i Norge og Unneberg-utvalget foreslo å sløyfe en tredjedel av disse på landsbasis. Det at en i Agder valgte å beholde flesteparten av de ekstyske kystfortene og samtidig investerte i nye kanoner på Odderøya og Randøya, er med på å underbygge Agders rolle i norsk forsvarssammenheng i denne perioden.

I perioden 1945-1949 var Kystartilleriet en svært viktig forsvarsgren i forsvaret av Agder. I de andre forsvarsgrenene som Hæren og Luftforsvaret ble det i denne perioden satset på

utdanning. Luftforsvarets tekniske skoler ble flyttet til Kjevik i 1946 mens Befalsskolen for Infanteriet ble lagt til Gimlemoen i 1947.

Da Norge ble medlem av NATO i 1949 medførte det store endringer for Forsvaret på Agder utover 1950-tallet. Alliansens trusselvurderinger fra 1950 poengterte at Sør-Norge var det mest sannsynlige området for en fiendtlig invasjon.

Her ble også Danmark en viktig del av norsk forsvarsplanlegging, da Sør-Norges skjebne var avhengig av våre naboer i sør. I og med at det mest sannsynlige scenarioet var at Norge ville bli invadert etter Danmark, var det viktig at danskene skulle holde ut så lenge som mulig slik at det norske forsvaret kunne mobiliseres rundt de største byene i Sør-Norge.

I og med at Sovjetunionen hadde militær kapasitet til å erobre de danske farvann på svært kort tid kunne dette få fatale konsekvenser for Sørlandet. Den norske forsvarsplanleggingen på denne tiden antok at de sovjetiske styrkene var klart svakest på sjøen, og måtte bli stanset før de fikk etablert styrker på land. Den store frykten var at Sovjet ville innta havner og flyplasser på Sørlandet og ta disse i bruk i videre invasjon av Norge. Ved et slikt scenario ville nærmeste forsvar i NATO-sammenheng befinne seg i Stavanger.

En annen viktig forutsetning for et sterkt forsvar på Agder i denne perioden var tanken på sovjetiske ubåter i Skagerrak. Dersom disse fikk fritt spillerom i havet, ville det vært til stort hinder for de øvrige sjøforsvarskreftene i allianseforsvaret.

I 1954 foretok NATO en atomopprustning hvor atomvåpen nå ble gjort tilgjengelig for NATOs øverstkommanderende i Europa. Dette sammen med remilitarisering av Vest-Tyskland førte med seg et mer troverdig forsvar nord på det europeiske kontinentet. Disse to faktorene ble viktige for at Norge kunne konsentrere sitt forsvar til Nord-Norge. Sør-Norge var nå bedre beskyttet med allierte i sør.

Selv om Agderkysten nå hadde allianseland og nøytrale land i umiddelbar nærhet, var farvannene mellom Østersjøen og Atlanterhavet fortsatt et strategisk viktig område. Situasjonen i Nord-Norge var imidlertid mer spent. Her stod sovjetiske styrker rett over grensa til Norge, noe som førte til at ressursprioriteringen for Agders del ble kraftig redusert i forhold til Nord-Norge. De norske politikerne sammen med forsvarsledelsen var av det inntrykk av at våre allierte i NATO ville demme opp for en eventuell sovjetisk trussel mot Agderkysten.

SHAPes studie av 1954 skulle vise seg å få store konsekvenser for Agders rolle i forsvaret av Norge. Den tok til orde for at en potensiell invasjonstrussel mot Sør-Norge ikke ville forekomme før etter minst 50 dager etter krigsutbruddet. Trusselvurderingen ble endret mot slutten av 1950-tallet da en regnet 30 dager. Konklusjonen om at trusselen mot Sør-Norge var betydelig redusert ble uansett opprettholdt.

Da Forsvarsprogramutvalget (Boyesen-utvalget) kom med sin innstilling i 1957, var SHAPes trusselvurderinger fra 1954 sterkt vektlagt. Utvalget la også vekt på det faktum at sovjetiske styrker stod i stort antall like over grensen til Nord-Norge. Selv om sovjets marineflåte hadde to tredjedeler av sine styrker konsentrert i Østersjøen var utvalget mer bekymret for marineflåten de hadde i nord. Grunnen til dette var at de i Østersjøen måtte krige seg ut til åpent hav, mens de i nord hadde fritt leide ut i verdenshavene. Dette premisset ble helt avgjørende for utvalgets innstilling.

Som en følge av utvalgets innstilling, skulle det norske forsvaret nå konsentreres til stående beredskap i Oslofjorden og Nord-Norge. Sør-Norge og Agder skulle nå forsvares ved hjelp av et samlet NATO-forsvar.

Boyesen-utvalget er en spiker i kista for Kystartilleriet på Agderkysten. Alle fort øst og vest for Kristiansand samt Møvik fort ble fjernet fra videre planer. Kun kystfort i forsvaret av Kristiansand ble tatt med videre, og etter hvert utpekte Odderøya, Randøya og den nybyggede Krossodden seg som de overlevende. I tillegg ble alle beredskapsavdelinger nedlagt på Agder og de gjenværende fortene hadde fra slutten av 1950-tallet ingen fast bemanning og ble kun bemannet ved mobiliserings- og repetisjonsøvelser.

Strekningen mellom Arendal og Stavanger var også utover 1960-tallet et av de mest sannsynlige områdene for et sovjetisk angrep. Sjøforsvaret ønsket i hele perioden jeg har undersøkt å bygge opp et moderne kystartilleri i Kristiansandsområdet, men på grunn av byggingen av Haakonvern, ble det ikke bevilget tilstrekkelig med midler til Agderkysten. Det at man ved den kalde krigens slutt fremdeles hadde eks-tyske kanoner ved innløpet til Kristiansand er med på å understreke alvorret i denne situasjonen.

Ved en eventuell sovjetisk invasjon mot Sør-Norge ville man fått store problemer som følge av tilstanden på fortene som hadde blitt nedprioritert da man regnet med at en invasjon ville finne sted i Nord-Norge.

Svaret på hvordan forsvaret på Agder påvirkes av de internasjonale krisene som finner sted er en sum av en rekke omstendigheter. For det første ble det i 1948 åpenbart at Norge måtte søke et vestlig samarbeid etter Sovjetunionens kupp i Tsjekkoslovakia. Det at norske myndigheter fryktet at det samme kunne skje her i landet, dyttet politikerne i retning av et vestlig samarbeid.

For det andre var Koreakrigen fra 1950 betydningsfullt for Norge på godt og vondt.

Krigsutbruddet var det som gjorde at NATO opprettet sitt infrastrukturprogram som førte med seg en rekke oppgraderinger og etableringer i Agder. Blant annet ble Flyplassen på Lista oppgradert til full NATO-standard og det ble etablert en felles sambandssentral i Baneheia.

Koreakrigen var også en viktig forutsetning for remilitariseringen av Vest-Tyskland, noe som utover 1950-tallet fikk store konsekvenser for det regionale forsvaret på Agder.

Agder blir integrert i et vestlig samarbeid gjennom etablering av anlegg via NATOs infrastrukturprogram. Etableringen av disse fra tidlig 1950-tall, viser at Agder har en betydelig rolle også i et felles allianseforsvar. Avskjermingen kommer til syne da den norske regjering går med på planene om vesttysk forhåndslagring av drivstoff i Agder. Som en forutsetning skulle drivstoffdepotene være i norsk eiendom og driftes av norske oljeselskaper. De norske politikernes utfordrende balansegang kom klart til syne her. Med å begrense tysk aktivitet i Norge og å vektlegge egen kontroll, forsøkte man å berolige Sovjetunionen.

Dersom en ser tilbake på tiden før unionsoppløsningen var det i stor grad Kristiansand som var prioritert i Agder og som preget den norske forsvarsstrategien fra den tiden. Det samme kan også sies for nøytralitetsvakten under første verdenskrig. Med andre verdenskrig og tysk okkupasjon opplever man et brudd når det gjelder Agders rolle i forsvarsstrategien. Hvor forsvaret tidligere hadde vært konsentrert om Kristiansand, ble nå hele Agderkysten innlemmet i norske forsvarsplaner i etterkrigstiden. Med Boyesen-utvalgets innstilling i 1957 er man tilbake der man var ved unionsoppløsningen da forsvaret på Agder skulle konsentreres om Kristiansand.

Svaret på den overordnede problemstilling om hvilken rolle Agder hadde i forsvaret av Norge i perioden 1945-1965 er som nevnt todelt. I perioden mellom 1945 og 1954 utgjorde forsvaret i Agder en viktig del av Norges samlede forsvar. Både Unneberg-utvalgets innstilling fra 1946-47 ved opprettholdelsen av et stort antall kystfort i landsdelen og trusselvurderinger både fra nasjonalt og alliert hold tilsa at Sør-Norge, og Agderkysten så ut som det mest

realistiske invasjonsmål for Sovjetunionen. Derfor ble Norges forsvarsinnsats i den tidlige perioden av etterkrigstiden konsentrert om Sør-Norge og med det også Agder.

Mot midten av 1950-tallet skulle imidlertid lykken snur for forsvaret på Agders vedkommende. Det var en rekke utløsende faktorer som gjorde at den norske forsvarsinnsatsen til slutt skulle konsentreres omkring Nord-Norge. NATOs atomopprustning og remilitariseringen av Vest-Tyskland gjorde at SHAPEs analyse i 1954 la til grunn at det ikke ville foreligge noen direkte trussel mot Sør-Norge før minst femti dager etter et krigsutbrudd.

Boyesen-utvalgets innstilling av 1957 la stor vekt på SHAPEs analyse da en skulle planlegge Norges forsvar i årene fremover. Konsekvensene av Boyesen-utvalget blir betydelige for Agders rolle i det norske forsvar, da det blir bestemt at all stående beredskap skal konsentreres rundt Oslofjorden og Nord-Norge. For Agders del betydde dette at Hæren ble betydelig redusert og at Kystartilleriet kun stod igjen med tre kystfort i landsdelen, konsentrert rundt innseilingen til Kristiansand, ved inngangen til 1960-tallet.

De mest sentrale funnene i min forskning, som ikke er nevnt i tidligere forskning, er omfanget av forsvarsinstallasjoner som ble etablert og/eller oppgradert i Kristiansand gjennom NATOs infrastrukturprogram på midten av 1950-tallet. Særlig etableringene av sambandssenteret i Baneheia og Luftforsvarets stasjon Møvik vil kunne underbygge at NATO hadde større interesser for et troverdig forsvar i byen enn det som tidligere var kjent. Også etableringene av Krossodden fort og kommandosentraler i fjell på Randøya og Odderøya vil jeg si med ganske stor sikkerhet er delvis eller helt finansiert via infrastrukturprogrammet.

Oppgraderingen av Lista flyplass gjennom infrastrukturprogrammet gjorde at flyplassens våpenlagre ved enkel ombygging ville kunne bli kapable til å ta imot og lagre atomvåpen i landsdelen. Sammen med at forsvarsledelsen i NATO mest sannsynlig vurderte område rundt Kristiansand i etableringen av NIKE-batteriene rundt 1960-tallet er med på å underbygge at alliansen hadde større interesse i landsdelen enn det som er kommet frem av eksisterende forskning.

Et annet viktig funn har vært å analysere hvordan Agders rolle endret seg gjennom perioden. Ved å legge til grunn ulike trusselvurderinger og forsvarsplaner har jeg kommet frem til hvordan Agder gjennomgikk store svingninger når det gjaldt rollen i det strategiske

forsvarsbildet. Særlig interessant er det faktum at Tyskland, gjennom NATO, på et vis er en viktig bidragsyter for massenedleggelsene man ble vitne til mot slutten av 1950-tallet.

Forslag til videre forskning

Når jeg nå har tatt for meg Agders rolle i forsvaret av Norge i perioden 1945-1965 sitter jeg igjen med en rekke ideer til hva som kan utgjøre den videre forskningen innenfor den regionale forsvarshistorien.

Det mest åpenbare ville vært og tatt emnet videre i årene fremover og sett på perioden fra 1965 og opp til årtusenskiftet da man igjen får en rekke nedleggelse av forsvarsanlegg på Agder. Her vil det også være mulig å sammenligne periodene for å se på forskjeller og likheter rundt forutsetningene for nedskaleringene. Temaet vil også være aktuelt i årene fremover da forsvarets virksomhet på Kjevik skal avvikles innen 2025. Da vil all militær aktivitet i Agder være borte.

En annen mulighet er å foreta en komparativ studie av emnet. En kunne for eksempel satt Kristiansand opp mot andre byer i Sør-Norge for å sammenligne bevilgninger og forsvarsrolle. Her vil særlig Stavanger og Bergen være aktuelle, da de kom inn under de samme planene om et modernisert havneforsvar fra slutten av 1950-tallet.

Kilder

Ikke-publisert materiale

Riksarkivet, RA-S-4219, Teledirektoratet, Beredskapskontoret.

Riksarkivet, RAFA-2938, Luftforsvarets stasjon Møvik.

Riksarkivet, RAFA-3331, Distriktskommando Sørlandet.

Riksarkivet, RAFA-3266, Sørlandet sjøforsvarsdistrikt.

Riksarkivet, S-1005, Statsministerens kontor.

Publisert materiale

Engerengen, Lars: Farsund lufthavn, Lista i Store norske leksikon på snl.no. Hentet 07. april 2021 fra https://snl.no/Farsund_lufthavn,_Lista

Forsvarsdepartementet. (1946). *Om oppnevningen av en forsvarskommisjon*. St. prp. Nr. 1 Tillegg nr. 29/1945-1946. Hentet fra <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1945-46&paid=1&wid=b&psid=DIVL1888>

Forsvarsdepartementet. (1959). *Om Kystartilleriets målsetting*. St. prp. Nr. 27/1959. Hentet fra https://stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1959&paid=2&wid=a&psid=DIVL595&pgid=a_0183

Forsvarsdepartementet. (1946). *Plan for en første reising av Norges forsvar (treårsplanen)*. St. meld. Nr. 32/1945-46. Hentet fra <https://stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1945-46&paid=2&wid=a&psid=DIVL2274&s=True>

Stortinget. (1953). *Møte for lukkede dører i Stortinget 15. juli 1953 kl. 10*. Hentet fra <https://www.stortinget.no/globalassets/pdf/stortingsarkivet/moter-for-lukkede-dorer/1946-1965/530715.pdf>

Hammer, Erlend: Gimlemoen i Store norske leksikon på snl.no. Hentet 07. april 2021 fra <https://snl.no/Gimlemoen>

NATO Online Archives, MCM-0058-1963, MCM – Military committee, *The integration of air defence in NATO Europe*. Hentet fra <https://archives.nato.int/the-integration-of-air-defence-in-nato-europe-5>

NATO Online Archives, SG 020/10, Standing Group Series, *The estimate of enemy capabilities and possible courses of action*. Hentet fra <https://archives.nato.int/estimate-of-enemy-capabilities-and-possible-courses-of-action>

Aviser

Fædrelandsvennen

Litteratur

- Arnheim, T., Hafsten, B., Olsen, B. & Thuve, S. (1994). *Fra Spitfire til F-16: Luftforsvaret 50 år 1944-1994*. Oslo: Sem & Stenersen A/S.
- Bakken, R., Jæger, I. W. & Krageboen, S. (Red.). (1989). *Kr.sand lufthavn, Kjevik 50 år*. Kjevik: Lufthavnen.
- Berg, R. (2001). *Norsk forsvarshistorie bind 2: Profesjon-Union-Nasjon 1814-1905*. Bergen: Eide forlag.
- Breidlid, O., Oppegaard, T. H. & Torblå, P. (Red.). (1990). *Hæren etter Annen verdenskrig*. Oslo: Fabritius Forlag.
- Børresen, J. (1993). *Kystmakt: Skisse av en maritim strategi for Norge*. Oslo: J.W. Cappelen forlag.
- Eriksen, K. E. (1972). *Kilder til moderne historie*. Oslo: Universitetsforl.
- Fjeld, O. T. (1999). *Klar til strid: Kystartilleriet gjennom århundrene*. Oslo: Kystforsvarets offiserforening
- Fjørtoft, J. E. (1985). *Kanonene ved Skagerak*. Arendal: Agdin forlag.
- Forsvarsdepartementet. (1949). *Innstilling fra Forsvarskommisjonen av 1946*. Oslo: Kommisjonen.
- Gjeseth, G. (2011). *Landforsvarets krigsplaner under den kalde krigen*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Gjeseth, G. (2014). *Den amerikanske våpenhjelpen: Modernisering eller konservering? 1950-1968*. Oslo: Institutt for forsvarsstudier.
- Gjeseth, G. (2016). *Forsvarskommisjonen av 1946: Planlegging av norsk etterkrigsforsvar på 1940-tallet*. Oslo: Institutt for forsvarsstudier.
- Gundersen, B. R. (1998). *Agder Forsvarsdistrikt/Agder Infanteriregiment NR 7: Fotfolket fra Agder*. Oslo: Elanders forlag.
- Gundersen, B. R. (2005). *Distriktskommando Sør- og Vestlandet*. Bergen: Vigmostad & Bjørke.
- Hobson, R. & Kristiansen, T. (2001). *Norsk forsvarshistorie bind 3: Total krig, nøytratiltet og politisk splittelse 1905-1940*. Bergen: Eide forlag.
- Holst, J. F. (2008). *I skyggen av 9. april* (Masteroppgave). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Johansen, B.-O., Kristiansen, P. K., Marthinussen, A. S. & Steinsland, K. (2003). *Det sjømilitære forsvar på Agder 1945-2000*. Hundvåg: Sjømilitære Samfund ved Norsk Tidsskrift for Sjøvesen.

- Jølstad, A. (1995). *Det tyske problem: Norsk sikkerhetspolitisk samarbeid med Vest-Tyskland 1955-1965*. Oslo: Institutt for forsvarsstudier.
- Kjelstadli, K. (1999). *Fortida er ikke hva den en gang var: En innføring i historiefaget*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Melve, L. & Ryymin, T. (Red.). (2018). *Historikerens arbeidsmåter*. Oslo: Universitetsforlaget.
- NATO. (1958). *Norge og det nordatlantiske fellesskap* Oslo: Folk og forsvar.
- Ness, A. (2001). *Skyteskolen for kystartilleriet*. Kristiansand: SSKA.
- Prebensen, C. & Skarland, N. (Red.). (1999). *NATO 50 år: Norsk sikkerhetspolitikk med NATO gjennom 50 år*. Oslo: Den norske atlanterhavskomiteé.
- Skogrand, K. (2004). *Norsk forsvarshistorie bind 4: Alliert i krig og fred 1940-1970*. Bergen: Eide forlag.
- Skogrand, K. & Tamnes, R. (2001). *Fryktens likevekt: Atombomben, Norge og verden 1945-1970*. Oslo: Tiden Norsk Forlag.
- Sverdrup, J. (1996). *Norsk utenrikspolitisk historie bind 4: Inn i storpolitikken 1940-1949*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Terjesen, B. (2000). *Kystartilleriets undervannsforsvar 100 år*. Bergen: Kystartilleriinspektoratet.
- Terjesen, B., Kristiansen, T. & Gjelsten, R. (2010). *Sjøforsvaret i krig og fred: Langs kysten og på havet gjennom 200 år*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Tjøstheim, I. (1993). *Sjøforsvarets hovedoppgaver: Illusjon eller virkelighet?* Oslo: Institutt for forsvarsstudier.
- Vengstad, K. (2006). *Luftforsvarets hjørnesteiner: Norge og Natos infrastrukturprogram 1950-57* Universitetet i Oslo, Oslo.
- Wrånes, E. (2014). *Det tyske invasjonforsvaret på Agder 1940-1945*. Kristiansand: Vest-Agder-Museet.
- Wrånes, E. (2021). *Batterie Vara 1941-1945: Kanonene på Møvik*. Kristiansand: Vest-Agder-Museet.